

Papp István

ÚTKERESÉS

Fehér Lajos gyermek- és ifjúkora (1917–1939)¹

I. Historiográfiai bevezetés

Az 1945 és 1990 közötti magyar történelem szereplői közül főként az első vonalba tartozó politikusok keltették fel a történészek figyelmét. Közülük színvonalas biográfia látott napvilágot Nagy Imréről² és Kádár Jánosról³ és szociográfikus hangvételű kötet Rákosi Mátyásról.⁴ Az első számú vezetők mögött tevékenykedő, egy-egy fontos részterületen meghatározó befolyással bíró személyiségek közül csupán Aczél György portréja készült el.⁵ Ezen írás arra vállalkozik, hogy az 1956 utáni magyar agrárpolitika meghatározó szereplője, Fehér Lajos életútját bemutassa. Mindenekelőtt tekintsük át, hogyan vélekedett a honi történetírás az eddigiekben Fehér Lajosról.

Fehér Lajos közéleti tevékenységének első komolyabb, a formális nekrológokon túllépő elemzésére, egyik legközelebbi munkatársa, Csizmadia Ernő vállalkozott.⁶ Nagyon pontosan határozta meg Fehér politikai pályájának csúcspontjait: „Fehér Lajost az utóbbi negyedszázad magyar történelmének mindhárom fordulóján, a konszolidáció, a kollektivizálás és a mechanizmus reform vezérkarában ott találjuk.” Majd a kor nyelvezetét használva, némi pátoszt sem sajnálva így folytatta: „1957-től 1974-ig dolgozott a mezőgazdasági irányítás élcsapatában. Abban az időszakban, amely a szocialista átalakulás és a mezőgazdasági termelés fellendülésének sorsfordulójaként került be a magyar történelembe. Mindaz, ami e téren történt, az MSZMP 1956 utáni új agrárpolitikájának az érdeme, amelynek kialakításában és végrehajtásában oroszlánrészt vállalt.”

Ezen jellemzés alapján joggal számíthatnánk arra, hogy a Kádár-korszak gazdaságtörténetével foglalkozó munkák bővebb teret szenteltek Fehér műkö-

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

² *Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz 1896–1953 I. kötet, 1953–1958 II. kötet, Bp., 1956-os Intézet, 1996., 1999.*

³ *Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1912–1956, I. kötet, 1956–1989. II. kötet Bp., Kossuth – Szabad Tér, 2001., 2003.*

⁴ *Pünkösti Árpád: Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa Bp., Európa, 2004.*

⁵ *Révész Sándor: Aczél és korunk Bp., Sík, 1997.*

⁶ *Csizmadia Ernő: Agrárpolitikánk alapkérdéseiről (Fehér Lajosra emlékezve) Közgazdasági Szemle 1982. 12. sz. 1417–1427.*

désének. Vajon igaz-e ez feltevésem? Berend T. Iván az új gazdasági mechanizmus előzményeit feltáró könyvében bemutatta a tévesítés harmadik hullámát is, de sajátos megoldást alkalmazva, nevek említése nélkül utalt az egymással szemben álló szövetkezetesítési koncepciókra.⁷ A sajnálatosan félbe maradt, Pető Iván és Szakács Sándor által írott vastkos gazdaságtörténeti összefoglalóban megemléződött ugyan Fehér neve, de csak mint olyan politikusé, akit 1958-ban „jobboldali magatartása miatt” marasztaltak el. Munkásságának, politikai programjának értékelése kimaradt a kötetből.⁸

Fehér születésének 70. évfordulójára látott napvilágot egy reprezentatív összeállítás, amely riportjainak, beszédeinek egy részét tartalmazta.⁹ Ennek előszavaként jelent meg az az áttekintés, amely mindmáig a legrészletesebben mutatta be politikai pályáját. A tanulmányként is felfogható szöveg szerzőinek, Barla-Szabó Ödönnek és Sipos Leventének a véleményét híven tükrözte az alábbi mondat: „[Fehér Lajos] Visszakerült tehát az agrárterületre, s agrárpolitikusként vált ismertté és elismertté munkássága a magyar történelemben.”

A rendszerváltást követően a kommunista agrárpolitikus portréja új színekkel gazdagodott. Mérföldkőnek számít az a Sipos Levente által írt tanulmány,¹⁰ amely a Fehér Lajos és Dögei Imre közötti agrárpolitikai konfliktust mutatta be. Ebben olvasható az alábbi, igen lényeges megállapítás: „Bizonyos túlzással azt mondhatnánk, hogy az MSZMP 1957. júliusi agrárpolitikai tézisei Nagy Imre agrárfelfogását fejlesztették tovább.” Ennél a felismerésnél, amelynek ilyen határozott kimondására a rendszerváltásig kellett várni, még tovább ment Nagy Imre biográfusa, Rainer M. János. Ő 1996-ban megjelent könyvében úgy vélte, hogy Fehér Lajos és munkatársai Nagy 1947–49-es agrárprogramjának számos elemét valósították meg az 1960-as években, a rá való hivatkozás nélkül.¹¹ Az ugyancsak ebben az esztendőben a nagyközönség elé kerülő, tekintélyes agrártörténeti tanulmánykötetben az a Romány Pál értékelte Fehér Lajos munkásságát, aki maga is munkatársai közé tartozott. Ő szoroson összekapcsolta Fehér és Erdei Ferenc személyét, és úgy vélte kettejük munkálkodásának hatása az 1960-as, 1970-es évek agrárpolitikájának csaknem minden szintjén kimutatható.¹²

Benkő Péter a népi mozgalom általa szerkesztett elitlistáján szerepeltette Fehér Lajost, mivel 1945 előtt a Szabad Szó szerkesztőségében dolgozott. A róla írt rövid életrajzban az alábbiakban látta jelentőségét: „Az agrárlobby fejeként nagy érdemeket szerzett abban, hogy az agrártermelés fellendült az 1960-as,

⁷ *Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez* Bp., Magvető, 1983. 249–271.

⁸ *Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985 I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszak* Bp., Közgazdasági és Jogi, 1985. 443.

⁹ *Fehér Lajos: Sorsfordító évtizedek. Cikkék és beszédek (1941–1981)*. Bp., Kossuth, 1987. A bevezető a kötet 5–22. oldalán található.

¹⁰ *Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956–1958)*. Múltunk 1991. 2-3. sz. 188–197.

¹¹ *Rainer M. János: Nagy Imre*. i. m. . 453.

¹² *Romány Pál: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja* In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok Szerk.: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál Bp., Mezőgazda, 1996. 503–530.

1970-es évek fordulóján.”¹³ A Kádár-rendszer és a rendszerváltás történetét a politikatudomány eszközeivel feldolgozó, eredendően angolszász olvasóközönségnek szánt munkájában Tőkés Rudolf „reformpárti agrárszakértőként” beszélt Fehér Lajosról, és többek között vele kapcsolatban is csodálkozásának adott hangot: hogyan tudott egyszerű származása és foglalkozása dacára megfontolt politikai döntéseket hozni.¹⁴ Ez utóbbi megjegyzése ténybeli tévedésből ered: a latin-történelem szakos középiskolai tanár Fehért tanítónak „fokozta le.”

Az egyetemi oktatásban használt szintézisek közül Romsics Ignác megjelenése óta is számos alkalommal idézett munkájában szintén a Kádár-korszak reformereinek emblematisz figurájaként beszélt Fehérről. Ő azt tartotta legfontosabbnak, hogy Fehér Erdei Ferencsel együtt működve korrekciós lépéseivel a magyar mezőgazdaságnak a szovjet kolhozmodellől való távolodását segítette elő.¹⁵ A Gergely Jenő – Izsák Lajos szerzőpáros által írott összefoglalóban részletesen bemutatják az agrárium területén végrehajtott reformlépéseket, de mindezt nem kapcsolták össze Fehér Lajos nevével. Vele kapcsolatban annyit tudhatunk meg, hogy azon három politikai egyike volt, Fock Jenő és Nyers Rezső mellett, akiknek eltávolítását a hazai szélsőbalos vezetők „kicsikarták” Kádár Jánostól.¹⁶ A több szerző által készített összefoglalásban, melynek 1956 utáni politikátörténeti fejezetét Szerencsés Károly írta, szintén a reformpárt triász tagjaként tűnik fel Fehér. Ugyancsak az ő politikai hatalomból való eltávolításukhoz, köztük Fehér Lajos nyugdíjazásához kötötte a szerző az 1968-as reformfolyamat lefékezését.¹⁷

A pályáját 1990 után kezdő történész generáció tagjai közül Varga Zsuzsanna a Kádár-korszak első harmadának agrárkérdéseiről írott monográfiájában Fehér Lajosról, mint egy csoport vezetőjéről beszélt. Ők 1956-ot követően az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) Mezőgazdasági Osztályán összpontosultak és „revizionistaként” szemben álltak az erőszakos téeszervezést képviselő, balos társasággal.¹⁸ Frissen napvilágot látott monográfiájában Varga Zsuzsanna időben tovább haladva immár a Kádár-korszak agrárlobbijának kvázi vezetőjeként, a szűkebb vezérkar első számú irányítójaként tekintett Fehérré.¹⁹ Ö. Kovács Józsefnek az 1959–1961-es kollektivizálást társadalomtörténeti szempontból újraértékelő monográfiájában a műfajból adódóan nem jutott kiemelt hely Fehér Lajosnak, de szerepét a korábbi szerzőknél kritikusan értékelt. A nomenklatúra befolyásos szereplőjeként írt róla, aki miután megszületett a döntés az erőltetett ütemű téeszési-

¹³ *Benkő Péter*: A népi mozgalom almanachja Bp., Deák, 1996. 124–126.

¹⁴ *Tőkés Rudolf*: A kialakított forradalom Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990 Bp., Kossuth, 1998. 111. és 117.

¹⁵ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. 2. jav., kiadás Bp., Osiris, 2000. 425.

¹⁶ *Gergely Jenő – Izsák Lajos*: A huszadik század története Bp., Pannonica, 2000. 427.

¹⁷ Magyarország története 1918–1990 Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos Bp., é.n., Korona 260.

¹⁸ *Varga Zsuzsanna*: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967 Bp., Napvilág, 2001. 45.

¹⁹ *Varga Zsuzsanna*: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp., Gondolat, 2013. passim.

tésről, maga is szerepet vállalt a végrehajtásban.²⁰ Nagy Imre mellett Fehér Lajos politikai pályafutásában Kádár Jánosnak jutott meghatározó szerep. Monográfusa, Huszár Tibor több ponton is kitért kettejük kapcsolatának elemzésére, s hosszú idő után visszatért arra az alapkérdésre is, hogy a lényegében Nagy Imre-programját folytató Fehér Lajosra miért volt szüksége a párt első titkárának. Ennek magyarázatát az alábbiakban vélte megtalálni: „Terepismertetét, kiterjedt kapcsolatrendszerét tartotta nehezen pótolhatóknak, az egykori parasztpolitikusok, de az ellenzéki értelmiségiek körében is leginkább neki őrződött meg a hitele.”²¹

Összegezve a magyar történettudomány eddig kialakított Fehér Lajos-képét, az alábbiakat mondhatjuk el: a Kádár-rendszer egyik fontos politikusával van dolgunk, aki Nagy Imre híveként indult, s a forradalom leverését követően mesterét megtagadva, de eszméit a gyakorlatban minél jobban megvalósítva tevékenykedett. Ebben számíthatott a népi-parasztpárti értelmiség egy részének támogatására, elsősorban Erdei Ferencére. Fehér döntően az agrárium területén kezdeményezett reformokat, amelyek részben előkészítették, részben társultak az 1968-ban újtárra indított új gazdasági mechanizmushoz. Fehérnek sikerült az 1959–61-es erőltetett tévesztés hibáit részben korrigálva egy, a szovjet kolhoz modelltől számos ponton eltérő agrárpolitikát megvalósítani, amelyet többen modellértékűnek tartottak. Fehér bukását az egész reformfolyamat 1974-ben történt lefekezése pecsételte meg, ezt követően már nem nyerte vissza korábbi befolyását.

II. 1. Család, szülők, testvérek

Fehér Lajos családfáját — teljes bizonyossággal — születését megelőzően csupán 90 évre lehet visszavezetni. Ennek oka, hogy családja paraszti-jobbági felmenőkkel rendelkezett, így életükről alig maradt fenn írásos dokumentum. Egyrészt a szeghalmi református egyházközség különböző anyakönyvei, másrészt Fehér családi hagyományokat továbbadó önéletrajzi írásai nyújtanak támpontot. Több alkalommal is igen becses forrásaként használtuk 1974 és 1977 között készített visszaemlékezését.²² Emellett, két, 1945 előtt papírra vett önéletrajzát is sikerült fellelnünk.²³ Természetesen számos alkalommal kellett összefoglalnia életútját különböző párttestületek számára is, de ezeket a forrásokat kutatásom eddigi szakaszában még nem tártam fel.

Fehér kétszer is ugyanazt a történetet mondja el őséről, az egyik alkalommal egy idős gyerekkori szomszédjukat jelölve meg forrásul. Ezek szerint Sze-

²⁰ Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. Bp., Korall, 2012. 255–256.

²¹ Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1956. november – 1989. június. 2. kötet, Bp., Szabad Tér – Kossuth, 2003. 19.

²² Fehér Lajos: Így történt Bp., Magvető, 1979. (a továbbiakban *Így történt*)

²³ Fehér Lajos a VKF 2. osztályán, 1942. július 23-án tett, kézírásos vallomása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 150 Belügyminisztérium Általános Iratok (PTI 651. f.) 11/42. (126. cs.). (a továbbiakban *Rendőrségi vallomás*); Fehér Lajos: Curriculum vitae Közzéteszi Sipos Levente Békési Élet 1987/4. 446–453. (a továbbiakban *Curriculum vitae*)

keres György nevű őse a XVIII. század végén szökött el Fejér megyéből és a Békés megyei Szeghalmon telepedett le. Itt a helybeli Kárász család uradalmában kapott munkát és nevét is megváltoztatta, felvéve szülőföldje elnevezését. Fehér a politikai rendőrség előtt 1942-ben tett vallomásaiban azt állította, hogy összes őse közbűri (jobbágy),²⁴ református és magyar volt. Az emlékiratban azzal hitelesítette mondandóját, hogy egyetemi tanulmányai során olvasott arról, hogy Mária Terézia úrbérrendezése miatt sok jobbágy szökött az ország egyik részéből a másikra.

Mivel egykorú írott forrásaink nincsenek, ezért csupán arra vállalkozhatunk, hogy megnézzük, igaz lehetett-e Fehér Lajos feltételezése. A XVIII. század első felében a török kiűzését követően a csaknem lakatlan belső területek, így Békés megye felé hatalmas paraszti vándormozgalom indult meg. Szeghalmot 1720-ban a megye többi településéhez hasonlóan Harruckern János György kapta meg, hadiszállítói szolgálataiért cserébe. Természetesen nagy szüksége volt a földbirtokaira máshonnan érkező szorgos munkaerőre. Ez a heves belső migráció a települések kialakulásával és a gazdálkodás intenzívebbé válásával a század közepére jelentősen mérséklődött.²⁵ A Fehér által említett Mária Terézia neve éppenséggel a jobbágyi szolgáltatások egységesítését, ezzel végső fokon a jobbágyság helyzetét könnyítő uralkodóként őrződött meg. Az is igaz viszont, hogy az 1767-es úrbéri pátens következtében az Alföldön nőtt a robot mértéke, viszont nagyobb jobbágytelkeket alakítottak ki a rendezést követően.²⁶ Vagyis elképzelhető, hogy ama bizonyos Szekeres György éppen egy földszükében lévő vidékről szökött el Békés megyébe.²⁷ Több tanulmány is foglalkozik a XVIII. századi Békés megyébe történő paraszti bevándorlással,²⁸ de ennél is fontosabb, hogy a névtani szakirodalom is vizsgálta a Fehér Lajos által említett névváltoztatást kérdését. A XVII–XVIII. századi Erdélyből több olyan példát is ismerünk, amikor a szökött jobbágyok, hogy ne találja meg őket a régi földesuruk, megváltoztatták nevüket, s egyenesen szülőföldjük nevét vették fel. Bár ezzel még mindig utaltak származási helyükre, de ha erős földesúr oltalma alá kerültek, nyugodtan választhatták ezt a megoldást.²⁹ A Harruckern földeket

²⁴ A paraszti ősök jobbágy mivoltát nem véletlenül hangsúlyozta Fehér Lajos. A hozzá hasonlóan a népi kollégisták körében nevelkedő Hegedüs András az életútinterjújában az alábbi finom megkülönböztetést tette: „Hozzá kell még tennem: az elődök szabadparasztok, nem jobbágyok. Ez sok szempontból meghatározó elem.” *Hegedüs András: Élet egy eszme árnyékában* Bp., Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989. 41.

²⁵ *Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században* In: *Magyarország története 1686–1790.* Főszerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv Bp., Akadémiai, 1989. 25–81.

²⁶ *Iffy. Barta János: A tizenhetedik század története* Bp., Pannonica, 2000. 174.

²⁷ Fehér Lajos ismereteit nagy valószínűséggel Szabó Dezsőtől meríthette, aki 1933-ban publikálta *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában* (Bp., Magyar Történelmi Társulat) című vaskos munkáját. Ebben egy monográfia terjedelmű bevezető tanulmányt követően az 1764 és 1766 között született, az úrbéri kérdés rendezésére vonatkozó kormányzati forrásokat tette közzé.

²⁸ *Schneider Miklós: Adalékok a XVIII. század elején Békés megyébe vándorolt Nógrád megyei jobbágyokról* Békési Élet 1973/3. 588–590.; *Ács Zoltán: Jobbágyszökések Szabolcsból Békésbe a 18. század első felében* Békési Élet 1983/3. 364–369.

²⁹ *Szabó T. Attila: A XVII–XVIII. századi erdélyi jobbágyszökések névtörténeti vonatkozásainak ismeretéhez* In: *Uő: Anyanyelvünk életéből* Bukarest, Kriterion, 1970. 269–284.; *Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan* Bp., Osiris, 2003. 752–761.

az XVIII. század második felétől birtokló Kárász család feltehetően gondosan óvott minden életerős jobbágyot, akivel saját gazdaságát erősítette.³⁰ Éppen ezért a Fehér Lajos által közvetített paraszti hagyomány hitelesnek fogadható el.

Az első, minden kétséget kizáróan Fehér-ős 1827-ben bukkan fel a szeghalmi református egyházközség keresztelési anyakönyvében. Fejér Imréről, Fehér Lajos dédapjáról van szó, aki Fejér János és Szívós Rebeka gyermekeként látta meg a napvilágot.³¹ Róla annyit tudható meg, hogy csizmadiaként kereste kenyerét és Dina Máriával kötött házasságából született 1853-ban Imre fia, akit már Fehérként anyakönyveztek.³² Ő Fehér Lajos nagyapja volt, s egyben az első olyan felmenője, akiről, ha szűkszavúan is, de memoárjában is megemlékezett. Ebből annyit tudhatunk meg, hogy a fiánál élő, idős nagyapa korábban birkapásztorként dolgozott.³³ Már benne járt a férfikorban, amikor Fehér Lajos édesapja, Fehér Gyula 1893-ban megszületett. Ő 1915-ben kötött házasságot U. Nagy Eszterrel. Fehér Lajos édesanyja 1896-ban született, édesapja, U. Nagy Imre ugyancsak földműves. Róla hosszabban emlékezett meg Fehér Lajos: „Anyai nagyapám, U. Nagy Imre törpebirtokos, részben kisbérlő. Őt gyereke volt, három fia és két leánya. Földet túró, szegény kisemberek. Bérelt földön küszködtek, s paraszti értelemben nem vitték semmire. Legfeljebb kis családi vályogházat tudtak összehozni.”³⁴

Fehér Lajos szülei 1915. január 2-án kötöttek házasságot és frigyükből öt gyermek született, akik mindnyájan megérték a felnőttkort. Elsőként Gyula, 1916-ban. Őt követte elbeszélésem főszereplője, Fehér Lajos 1917. december 15-én. 1920-ban látta meg a napvilágot Zsuzsanna, az egyetlen leánygyermek, őt követte József 1922-ben. A legfiatalabb fiú, Károly László 1928-ban jött a világra. Mielőtt az édesapa és az édesanya portréját közelebbről szemügyre vennénk, szeretnék röviden szólni a testvérekről.

Az egyetlen báty, Gyula sorsa az 1940-es évek közepéig párhuzamosan futott Lajoséval és a későbbiekben is ők ápolták a legszorosabb kapcsolatot.³⁵ Zsuzsanna történetével szintén találkozni fogunk a háború vészterhes óráiban. Neki egészen hosszú élet adatott, 2008-ban hunyt el 88 esztendőskorában. Jó-

³⁰ Szeghalom 1775-ben került leányági örökösödés révén a Wenckheim, majd kicsit később a Kárász, a Festetics és a D'Orsay családok birtokába. Lásd *Házi Albert: Adatok a régi Sárreét világból* In: Sárreéti írások 3. Szerk.: Miklya Jenő, Szeghalom, Sárreéti Baráti Kör – Soros Alapítvány, 1988. 185–186.

³¹ A Fehér család születési és halálozási adatait elsősorban a szeghalmi református egyházközség keresztelési anyakönyveinek III., VI., IX. és X. kötetéből, valamint az esketési anyakönyvből mérítettem. Itt köszönöm meg Péter Szarka László nagytiszteletű úr szíves segítségét.

³² A Fehér és a Fejér családnév ugyanazzal a jelentéssel bír. Lásd *Kázmér Miklós: Régi magyar családnévek szótára* Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993. 350–352.

³³ Így történt i. m. 10. Szeghalom paraszti gazdálkodásában a juhászatnak kiemelkedő jelentősége volt. Egy-egy ügyes pásztor, vagy juhászgazda viszonylag stabil megélhetést biztosíthatott maga és a családja számára. A kérdéstről lásd *Bellon Tibor: Szeghalom paraszti gazdálkodása* In: Szeghalom. Történeti, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: Miklya Jenő – Szabó Ferenc, Szeghalom, Szeghalom Nagyközség Tanácsa, 1979. 494–559. (a továbbiakban Szeghalom)

³⁴ Így történt i. m. 10.

³⁵ A családi kötelékek szorosabbra fonódását elősegítette többek között az is, hogy 1948-ban Fehér Lajos kisebb lányát, Ágnesset, Gyula és felesége tartotta keresztvíz alá. Interjú Fehér Ágnessel, Fehér Lajos lányával. Kézirat, készítettem 2008. január 2-án.

zseffel igen hamar megszakadt Fehér Lajos kapcsolata, 1941-ben egy rövid ideig együtt lakott Debrecenben az asztalos szakmát kitanuló öccsével, aki végül visszakerült Szeghalomra és még 2010-ben is ott élt.³⁶ A család benjámija, Fehér Károly László agrármérnöki diplomát szerzett és növénynemesítési szakemberként dolgozott. 1994-ben halt meg 66 esztendőskorában. Vele az időbeli távolság miatt Fehér Lajosnak nem nagyon voltak fiatalkori közös emlékei, később a szakmai érdeklődés közelebb hozta őket egymáshoz.³⁷

Fehér Lajos 1936-ig, a debreceni egyetemre való elkerüléséig élt szüleivel együtt, ezt követően már igen ritkán vetődött haza. 1941 elejétől kezdve pedig évente csupán két-három alkalommal látogatott el Szeghalomra. Fehér életútját vizsgálva kulcskérdésnek tartjuk, hogy milyenek voltak azok a szülők, akik vállalták, hogy áldozatot hoznak azért, hogy fiuk (pontosabban fiaik) kiemelkedjenek a szegényparaszti sorból.

„Szüleim öt gyereket neveltek fel. Családszerető emberek voltak.”³⁸ Ezzel az idillikusnak is felfogható állítással vezette be Fehér Lajos memoárjában szüleiről szóló emlékeinek felidézését. Ezt követően édesapja, id. Fehér Gyula bemutatásával folytatja és hosszú oldalakon keresztül fel sem tűnik az édesanya alakja. Először is azt tudhatjuk meg, hogy az édesapa sokat olvasó ember volt, aki a családjába is átplántálta a könyvek szeretetét. Ráadásul szépen énekelt, főleg népdalokat és református zsoltárokat. Mint falun élő parasztembernek természetszerűleg a mezőgazdasági munkákban való jártassága adta meg az igazi értékét. Fehér Lajos szerint apja „afféle ezermester volt.” Dolgozott a vasútnál, igaz nem derül ki, hogy milyen munkakörben. Autodidakta módon elsajátította a házépítés mesterségét, amit azonban mestervizsga hiányában nem gyakorolhatott. Ezután nádtetők javításával foglalatoskodott. Megtanulta a cipőkészítést, méhészkedett, megpróbálkozott tehéntartással is, hogy könnyítsen a család helyzetén, de sikertelenül. Az 1920-as, 30-as évek fordulóján olyan nehéz anyagi helyzetbe került a Fehér-família, hogy a téli szünetben a két nagyobbik fiú apjukkal együtt a falu által biztosított ínségmunkára járt. Ekkor napi keresetük 80 fillér és 1 pengő között mozgott.³⁹ A korabeli szeghalmi hetilap 1930 első felében megjelent számait átnézve kiderül, hogy ezért a keresetért 2 kg almát vagy 2 kg búzát vehettek, esetleg két darab kenyérsztojást, ha esetleg a család megélhetését biztosító baromfiállományt szerettek volna létrehozni.

A megélhetés fő forrását a nyáron végzett arató- és cséplő munka biztosította. Vagyis az édesapa nem rendelkezett állandó jövedelmi forrással, csupán 1936-ban javult valamit a helyzet, amikor a nagypapa halála után 5 kat. hold föl-

³⁶ Fehér József-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Történeti Interjúk Tára.

³⁷ Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára.

³⁸ Amennyiben külön nem jelzem, a szülőkre vonatkozó megállapítások Fehér Lajos memoárjának Gyermekkorom című fejezetéből származnak. Lásd Így történt i. m. 7–24.

³⁹ Így történt i. m. 53. A Horthy-korszak neves agrárközgazdásza szerint ez a bérezés, amely nyáron gyakran napi 16 óra munka után járt, megfelelt az országos átlagnak. „Ez volt a népkönyhák, az állástalan diplomások, a falusi szükségmunkák korszaka.” Lásd „...hivatásom a mezőgazdaság.” Kerék Mihály önéletírása. Közzéteszi Saád József Korall 19–20. szám 2005. május 53–75.

det örökölt. Ám ez is csupán a törpebirtokos kategóriába való bekerülést tette lehetővé.

Az édesapa képe az 1941-ben megfogalmazott önéletrajzban kritikusabb, egy sok mindenbe belevágó, ám kellő kitartással nem rendelkező férfi arcéle rajzolódik ki előttünk, aki mellé nem szegődött a szerencse sem: „Apám mindenhez értett, mindent meg akart tanulni, s hozzá is fogott sok mindenhez. ...Elsősorban agrármunkás. Aztán építész. A vasútnál is volt egy darabig – akkor sok cukrot ettünk, mert adta az állam. Első házaseveiben lovazott. (Beállított két lovat s bérelt földet.) Disznókkal is kupeckedett anyámmal együtt. Bőr-készítő, mezőgazda-tanfolyamot végzett. Most gyümölcsfákkal foglalkozik. Talvay elpermetezte nem régen örökített szőlőjét: mert mind lerohadt. Egy időben méhészettel is bíbelődött,⁴⁰ azonban a dongók mind eldőglöttek a kezén.”⁴¹

Ifjabb Fehér Gyula emlékei eléggé hasonlítanak öccse 1941-ben papírra vetett soraihoz. Édesapjukat földdel nem rendelkező tanyai bérlőként mutatta be, aki egy idegen ember tanyájában lakott és az ő földjét művelte. Nála is feltűnik az apai nagypapa, Fehér Imre alakja, akinek városi házáat félig örökölte, félig megvette az apa. Itt viszont már nem tartott lovakat, nádtető javításból és alkalmi munkákból élő nincstelen parasztemberré vált, legalábbis a nagy gazdasági világválság éveiben.⁴²

Az 1977-es memoárból az eddig elmondottakon túl az édesapát más oldalról is megismerhetjük. Ekkor mintha már sokkal megértőbben szemlélte volna őt fia: „Mint említettem, apám olvasó típusú ember volt s tanulni vágyó. Négy elemi járt. Az utolsó kettőt esti tanfolyamon végezte el, részben azért, hogy a kőművesmesteri iparengedélyt megszerezze. Ehhez a hat elemi megkívánták. (A hat elemi elvégzése után még sem sikerült a vágya, valószínűleg az ipartestületi féltékenységen bukhatott el az iparengedély.)” Itt már nem a bukás, hanem a kiemelkedés szándéka válik hangsúlyossá. Talán nem véletlen, hogy 1941-ben még a pályája legelején járó, heves vérű, türelmetlen fiatalember fogalmazványa kevésbé megengedő, mint az öregedő, bukott politikusé.

Fehér az addig leírtakat 1977-ben kiegészítette az édesapja Szeghalmi Földművelő Munkáskörben betöltött jegyzői szerepével, amely úgy vélte tekintélyt adott számára. Ezeken túl, mint a disznóvágások alkalmával jeleskedő böllér és a falusi lakodalmakban vidám hangulatot teremtő vőfély is feltűnik id. Fehér Gyula, akinek emléke tiszteletreméltó szeghalmi parasztemberré nemesedett a végső számvetést végző Lajos fia szemében.

Az édesanya, U. Nagy Eszter alakja az előbbiekhöz képest sokkal kevésbé kidolgozott és sokkal sötétebb színekkel megrajzolt portré. Az 1941-es önéletrajzban az alábbi rövid összefoglalást olvashatjuk róla. „Anyámat a munka, vagy ahogy ő mondja, a gond hamar megette. Hallgatag asszony. A sok dolog eltemet-

⁴⁰ Sőt mit több id. Fehér Gyulát ott találjuk a Szeghalmi Méhész Egyesület alapító tagjainak sorában. Az 1934. december 2-án létrejött társaság a méhészet iránti érdeklődés felkeltését, a méhegazdák érdekvédelmét és mézelő fák ültetését tűzte ki célul. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL BÉML) Egyesületi alapszabályok IV. B. 424. 14. doboz

⁴¹ Curriculum vitae i. m. 448.

⁴² Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára.

te: sokszor nem tudtuk megtalálni benne, akit kerestünk, vagy nem tudott segítségünkre jönni, amikor kellett volna. Húgom mostanában sokat panaszkodott, hogy anya nélkül nőtt fel. Nem tudott eleget foglalkozni velünk, s ideje sem volt rá, bár minden erejét s idejét ránk fordította. Meg túl hamar is kikerültünk keze alól, amire sorsunk kényszerített.”⁴³ Súlyos, keményen kopogó, szigorúan ítélkező mondatok.

Ami leginkább feltűnő az édesapa jellemzésével összehasonlítva, hogy 1977-ben szó szerint ugyanezeket a mondatokat írta le Fehér Lajos, a hűgára történő hivatkozást kihagyva. Anélkül, hogy mélyebb lélekboncolgatásba fog-nánk, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy komoly, fel nem dolgozott konfliktus sejlík fel a fenti szavak mögött. Ennek forrását nem tudjuk, Fehér is csupán utal rá. Mindenesetre mindkét szövegben keserű szavakkal idézte fel, hogy amikor kisgyerekként amiatt panaszkodott, hogy cselédnek kell állni, édesanyja keményen visszaverte érveit, saját sorsára hivatkozva. Ez a seb még az idősödő Fehér Lajosban sem hegedt be teljesen. Ugyancsak rossz színben tünteti fel édesanyját, hogy az a kísérlete, hogy hízott libákat neveljen és eladja őket, balul ütött ki, sőt súlyos adósságba sodorta a családot. Ez a történet azo-nos módon elbeszélve jelenik meg mindkét forrásunkban. Szinte egyetlen pozi-tív tulajdonság bukkan csak fel az édesanyával kapcsolatban: jól süttött-főzött, bár ez a képességet elvárták, és természetesnek tartották egy falusi parasztcsa-ládban. Anyának és fiának távolságtartó, hideg viszonyát az a zavart, furcsa gesztus világítja meg leginkább, melyet mindkét emlékezésben azonos módon olvashatunk. Amikor 1928-ban dunántúli osztálykirándulásra ment Fehér La-jos és először hagyta el ilyen messzire a szülői házat, az édesanyja kezet fogott vele. Ez bizonyosan nem jellegzetes módja az anyai búcsúzásnak.

II. 2. *Egy parasztgyerek élete*

Egy klasszikus politikai életrajzban a szülők, a családi háttér bemutatása után nyilvánvalóan a tanulmányok időszaka, az iskolák, a nagy hatással bíró pedagógusok, értelmiségiek számbavétele következik. Fehér Lajos esetén nem járhatok el ilyen egyszerűen. Mégpedig azért nem, mert nála az elemi iskolát követő továbbtanulás nem az élet természetes útján történő előrehaladást je-lentette, hanem az életét gyökeresen megváltoztató, felforgató, stratégiai dön-tést. Amikor 1917-ben megszületett, szülei számára az tűnt a legkevésbé való-színűnek és természetesnek, hogy fiuk egyetemet végzett értelmiségi lesz, aki búcsút int a több évszázados paraszti életformának, melyben a Fehér család nemzedékei születtek, éltek és meghaltak. Fiuknak parasztsorsot szántak és ennek stációt kezdte járni, egyre növekvő kitérőkkel csaknem 19 esztendő kora-ig. Ő maga mindezt így fogalmazta meg: „1936-ig, tehát az érettségig, egész elemi és középiskolai pályafutásom alatt szüleimmel és az öt serdülő gyerekkel együtt a földműves-napszámos életet éltük!”⁴⁴ A paraszti létformának alapvető törvényét jelentette a munka, ez határozta meg a mindennapi élet kereteit. A

⁴³ Curriculum vitae i. m. 449.

⁴⁴ Így történt i. m. 13.

családi munkamegosztás szerint mindenki végigment a különböző fokozatokon, egyre aránytalanabb terheket viselve.⁴⁵ Ez az életút várt születésénél fogva történetem főszereplőjére is.

A közösség, amelyben Fehér Lajos gyermek- és serdülőkorát töltötte a szeghalmi paraszttársadalom volt. Szülei eredetileg a falu⁴⁶ egyik külső pusztáján, Tökiskesen éltek, amely 12 km-re esett Szeghalomtól. Innét költöztek be először egy bérelt lakásba, majd az apai nagyapa Zöldfa utcában álló házába.⁴⁷ A család innét hamarosan elköltözött, de az bizonyos, hogy Fehér Lajos a mai Arany János utca 52. szám alatti házban született. A helyi emlékezet is így tartotta számon, ezen épület falán helyezték el emléktábláját 1987-ben⁴⁸ és innét vették le 1991-ben. Szeghalom nem tartozott a kiterjedt tanyavilággal bíró alföldi települések közé, össze sem lehet hasonlítani Kecskeméttel vagy Hódmezővásárhellyel. Az 1930-as népszámlálás szerint 10 180 főnyi lakosságából 983 ember élt tanyán, a népesség 9,7%-a.⁴⁹ Vagyis a Fehér család számára feltétlenül komoly presztízs növekedést jelentett, hogy beköltözhettek a falu belsejébe. Fehér Lajos visszaemlékezéseiben erről a beköltözésről nem esik szó, csupán a keresztszüleit és apai nagyszüleit említi, mint a várostól távol élő, tanyai embereket.

Fehér Lajos életének első eseménye, melyet megőrzött az emlékezete, egy súlyos gyermekkori betegség volt. Még több mint 60 év távlatából is felindulással írt erről: „Másfél éves koromban katasztrófa ért.”⁵⁰ Ekkor megfázott, és az emiatt fellépő mellhártyagyulladásba csaknem belehalt. Életét az édesapa közbenjárása mentette meg, aki a helybeli patikusnál szerzett gyógyszert, amelynek hatására a kisgyermek oldala kifakadt és a genny kifolyt. A kis gyermek a súlyos betegség következtében lesoványodott, vézna emberré vált, ráadásul elvesztette az influenza elleni természetes védekezőképességét: nem volt láza. Fehér mindehhez hozzáteszi azt is, hogy az akkori „szegényvilágban” tízezerből egy esetben következett be ily szerencsés gyógyulás. E látszólag jelentéktelen eseményt érdemes közelebbről is szemügyre venni. Fehér Lajos elbeszélésében megjelenik az édesanyával szembeni burkolt vád, a talpraesett édesapa képe, a gyógyulásban megmutakozó kiválasztottság tudata. Ráadásul az

⁴⁵ *Erdei Ferenc*: *Parasztok Bp.*, Akadémiai, 1973. 46–56. Nem csupán a saját élettapasztalatait alapul vevő kortárs szociográfus, hanem a mai kor antropológusa is hasonlóképpen látja a munka szerepét a parasztság mindennapjaiban. Hoffmann Tamás szerint az európai parasztság elfogadta, hogy a Paradicsomból való kiűzetésért a földműves élet nyomorával fizetett az emberiség. Ennek az alávetettségnek az érzése nemzedékről nemzedékre tovább öröklődött. „A munka kényszer és fenyeget az éhség. Kilátástalan história, melyet reális tapasztalatok alapján mondhatnak magukénak őseink.” *Hoffmann Tamás*: *Európai parasztok. A munka Bp.*, Osiris, 1998. 17.

⁴⁶ A falu kifejezést nem közigazgatási értelemben, hanem gyűjtőnévként használom, ahogyan azt az 1930-as évek falukutatói tették. Az 1871-es községi törvény kategóriáit alkalmazva Szeghalom nagyközségnek számított. *Pölöskei Ferenc*: *Az elfelejtett „falukutató” mozgalomról* In: *A falukutatás fénykora (1930–1937)* Szerk.: Uő. Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002. 10.

⁴⁷ Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára.

⁴⁸ Szeghalmi események (1984–1993) Szerk.: Horváth László Szeghalom, k.n., 1994. 31.

⁴⁹ *Szarkáné Bíró Piroška*: *Szeghalom XX. századi településképe és történeti értékű épületei* Szeghalom, k.n., 1996. 7., 67.

⁵⁰ A betegség leírását lásd *Így történt* i. m. 7-8.; *Curriculum vitae* i. m. 447.

1941-es önéletrajzában a gyenge testalkata miatti lelki sérülésekre is utal, melyeket a „pubertás korában” szenvedett el.

Természetesen a források korlátozott volta miatt nehezen hámozható ki az igazság, de néhány állítást biztosan tehetünk.⁵¹ A gyógyszerből való kifakadás lehetséges, bár nem gyakran bekövetkező gyógyulási módja az influenzának. Ha valaki az influenza elleni védekező-képességet elveszti, akkor, ha mégis elkapja, belehal a betegségbe. Vírusfertőzés miatt nem alakulhat ki a lázra való képesség elvesztése a tudomány mai állása szerint. Fiziológiai értelemben nem állítható fel ok-okozati kapcsolat a csecsemőkori betegség és a kamaszkori soványság között. Vagyis a Fehér Lajos által elmesélt történet ebben a formában az elszenvedett sérelmeket magyarázó mítoszként jelenik meg. Ugyanígy inkább népmesei elemnek tekinthető a tízezerből egyként való gyógyulás motívuma is. Sokkal izgalmasabb kérdés, hogy miért folyamadt ehhez a magyarázathoz Fehér, milyen konfliktusok sejlének föl a leírás mögött.

A korai betegség után a paraszti munkába való bekapcsolódás az, ami emlékként először megjelenik Fehér Lajos visszaemlékezésében. Ennek okát az alábbiakkal indokolta: „Szüleim hamar munkába fogtak minket. Kellett a pénz.”⁵² Élete első munkája az vízárulás volt, ezt a libapásztorkodás, majd egy nagygazda birtokán való kondás élet követte. Másodikos gimnazista korától kezdve pedig az aratásban és a cséplésben vett részt, ezzel teremtette elő a gimnáziumi tanulmányok költségeinek egy részét.⁵³ A munkában töltött időszakról ellentmondásosan ír Fehér. Egyrészt túlságosan kemény, igazságtalan megpróbáltatásként élte meg: nem játszhatott, elszakadt a szüleitől, sokat sírt, félt a messzi tanyán a pusztai mennydörgéstől. Másrészt nem hátrált meg a férfias erőpróbák során: kijárta a cselédkedés iskoláját, önálló keresetre tett szert, megismerte a pásztorételek csodálatos ízeit és helytállt a nehéz fizikai munkát jelentő aratás és cséplés folyamán. Hogy munkája milyen nehézségekkel járt, az a mai kor olvasóinak nehezen elképzelhető. Ennek kapcsán álljon itt egy rövid leírás: „Mi a bátyámmal félrészesek, azaz törekkaparók voltunk. Én nagyon nem szerettem a port nyelni, s igyekeztem, amint lehetett, legalább pár pillanatra kiszaladni a porfelhőből. Különösen rossz volt 1932 nyarán, amikor a búzát országszerte erős rozsdasüszög lepte meg. Emiatt egész nap, egész héten, egész szezonon át olyan vörös portömeg áradt ki szünet nélkül a gép farán a töreklyükből, mint Verdunnél a gáztámadáskor.”⁵⁴

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a nehéz fizikai munka mellett Fehér Lajosnak arra is volt ereje és még inkább igénye, hogy aprólékosan megfigyelje az aratás és a cséplés minden csínját-bínját. Erről árulkodik egyik első írása, amelyet 17 esztendőskorában a gimnáziumi értesítőben tett közzé.⁵⁵ Ebben a

⁵¹ Az eset kórtani szempontból történő értelmezésében dr. Móga György rezidens-orvos véleményére támaszkodom, akinek ez úton is köszönetemet fejezem ki.

⁵² Így történt i. m. 10.

⁵³ Így történt i. m. 14–16. Fehér Lajos végső soron azt az életutat járta be, ami egy vele egykorú szeghalmi szegény parasztfiú számára adatott. *Bellon T.*: Szeghalom paraszti... i. m. különösen 533–535.

⁵⁴ Így történt 15.

⁵⁵ *Fehér Lajos*: Aratás és nyomtatás a Sárréten Diákalbum Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VII. osztályának tanulói Szeghalom, 1935. 113–119.

leírásban a gazda nézőpontjából adott rendkívül érzékletes jellemzést a régi, a cséplőgép előtti aratásokról: „Péter-Pál után a kimegy a gazda a határba, körülnézi búzatábláját és megnézi, vajjon (sic!) meg lehet-e már kezdeni az aratást. Egypár kalászt szétdőrsöl a markában, hogy a mag könnyen kipereg-e a kalászból.” A kedves elbeszélésben az aratás folyamata, mint a falubeliek közösen végzett kemény, nehéz, de sok apró örömet is magában rejtő és végső fokon az élet alapját adó gabona betakarításának folyamata jelenik meg.

II. 3. Az elemi iskolai évek, Szeghalmi Gyula szerepe

Fehér Lajos 1924-ben kezdte el tanulmányait az egyik helybeli református elemi iskolában. Ennek elvégzése még nem hordozta magában a hagyományos paraszti életformából való kiválás esélyét, a szülők szándéka sem ez lehetett, hanem a mindennapokban is hasznosnak bizonyuló írás-olvasás és az alapfokú számtani műveletek elsajátítása. Fehér Lajos 1941-es önéletrajzában egy szóval sem említi ezeket az éveket, s memoárjában is csupán féloldalmi terjedelemben emlékezett meg életének erről a négy esztendőjéről. Éppen csak megemlíti tanítói nevét,⁵⁶ viszont annál bőszesebben foglalkozik egy különös sorsú értelmiségi, Szeghalmi Gyula személyével.⁵⁷ Őt részben, mint az iskola tanítóját, részben, mint az édesapja által gyakran látogatott Földmívelő Munkáskör vendég-előadóját ismerte meg.

A Szeghalmi Gyuláról írottak forrása minden bizonnyal az a helytörténeti irodalom volt, amely emlékirata elkészítésekor már Fehér Lajos rendelkezésére állt.⁵⁸ Ennek alapján egy olyan értelmiségi portréját rajzolta meg, aki rendkívül művelt tanítóként, amatőr régészként, diapozitív képeket vetítő műkedvelő irodalmárként, az 1918/1919-es események egyik helybeli főszereplőjeként sokat tett az egyszerű földműves nép neveléséért. Emiatt állandóan konfliktusba keveredett a helybeli intelligenciával, amely „könyörtelen belső száműzetésre ítélte.” Egyéb források feltárásával azonban nem egészen ez a kép rajzolódik ki.⁵⁹ A lengyel eredetű családból származó, nevét Szenovitzról Szeghalmira módosító férfi valóban rendkívüli energiával dolgozott már 1905-től, Szeghalomra kerülésétől fogva. Fotokémiai laboratóriumot rendezett be, ásatásokat

⁵⁶ Az, hogy Fehér emlékiratát kellő óvatossággal kell kezelnünk bizonyítja, hogy tanítói közül név szerint említi Kurpé Gergelyt, aki szerinte 1919-ben részt vett a helyi földbirtokos, Kárász Imre kastélyának felleltározásában. Néhány évvel később ugyanez a tanító, mint a helyi leventeoktatók egyike, egy másik „haladó” értelmiségi, Szeghalmi Gyula ádáz ellenfele van jelen a szeghalmi közéletben a helyi sajtó tanúsága szerint. Változás a szeghalmi levente oktatói karban *Szeghalomvidéki Hírlap* 1928. december 2. 2.; Kurpé Gergely feljelentése alapján vizsgálat indult *Szeghalomvidéki Hírlap* 1929. szeptember 29. 4. Vagyis Fehér mintha azt akarta volna bizonyítani, hogy már gyerekkorában is a haladás elszánt harcosai vették körül.

⁵⁷ Így történt i. m. 17–19., 23–24.

⁵⁸ *Miklya Jenő*: Szeghalmi Gyula (1876–1963) Sárréti íráskorok 1. Néprajzi és helytörténeti antológia. Szerk.: Miklya Jenő Szeghalom, k.n., 1965. 267–277.; *Szabó Ferenc*: Szeghalom a két forradalomban 1918–1919 Szeghalom 268–327.

⁵⁹ Szeghalmi Gyula levele az MTA főtítkári hivatala részére, 1916. november 29., Kézirat a Szinnyei-féle „Magyar írók élete és munkái” című kötethez. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattára Fond 36/3073.

végzett, pedagógiai könyveket írt. Részt vett Békés vármegye közművelődési bizottságának munkájában, tanfelügyelői feladatokat látott el több településen, tisztségeket vállalt a református egyházi közéletben is. Az I. világháborúban üvegfestményeket készített harctéri élményeiről a közös hadügyminisztérium számára és két ízben is kisebb kormánykitüntetésben részesült. Vagyis rendkívüli energiával és szervezőkészséggel megáldott tanítót tisztelhetünk Szeghalmi Gyula személyében, aki nyilvánvalóan hamar kinőtte a kis falusi népiskola kereteit. Talán elégedetlensége miatt vállalt szerepet a Tanácsköztársaság idején, de ekkor is elég visszafogottan. Nem került be a helybeli direktóriumba, hamarosan el is hagyta a községet. Egyébként 1918 és 1919 forradalmi eléggé visszhangtalanul vonultak el Szeghalom parasztságának feje fölött. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy a legcsekélyebb társadalmi elégedetlenséget is árgus szemekkel vizsgáló kutató kénytelen volt megállapítani: „A személyi kapcsolatok hiánya és a szeghalmi tömegek iskolázatlansága egyaránt vezető szerepet játszott abban, hogy a kommunista mozgalomnak még nem voltak résztvevői a Tanácsköztársaság időszakára előtt a Sárrét központjában.”⁶⁰

Fehér Lajosnak az a kijelentése, hogy könyörtelen belső számúzetésre ítélték volna Szeghalmit, szintén nem állja meg a helyét, mivel 1927-ben a református egyházközség 12 presbiterének egyikévé, 1929-ben pedig a Békés vármegyei törvényhatósági bizottság póttagjává választották.⁶¹ Bár kétség kívül megpróbálták őt eltávolítani az iskola éléről, még elmebeteggé nyilvánítása árán is, de végül a presbitérium 1933-ban megerősítette őt iskolaigazgatói tisztségében. Bár a konfliktus során előkerültek az 1919-es szerepvállalására⁶² vonatkozó érvek is, úgy tűnik ez a viszálykodás részét képezte a szeghalmi református egyházon belüli gyűlölködésnek.⁶³ Nem túlságosan valószínű, hogy Fehér Lajosnak tíz év körüli kisgyerekként pontos, ötven év távlatával is jól felidézhető emlékei voltak Szeghalmi Gyula közéleti szerepléséről. Sokkal inkább egy saját szándékai szerint megalkotott figurával van ebben az esetben dolgunk.

Az, hogy apró gyermekként csodálta a széles műveltséggel bíró, jó irodalmi vénával rendelkező⁶⁴ tanítót, teljes mértékben hihető. Az is hiteles, ahogyan a Földművelő Munkáskörbe a március 15-ei ünnepélyes birkapörkölt főzések al-

⁶⁰ Szabó Ferenc i. m. 303.

⁶¹ Presbiter választás Szeghalmon *Szeghalomvidéki Hírlap* 1927. január 1. 2.; Vármegyei törvényhatósági bizottsági tagokat választottak *Szeghalomvidéki Hírlap* 1929. november 10. 3.

⁶² Szeghalmi Gyula főként a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt vett részt aktívan a helyi politikai életben. Ennek ellenére március 21-ét követően nem választották be a falu direktóriumába. Azonban már április végén el kellett hagynia Békés megyét a román csapatok előrenyomulása miatt. Ezt követően agitátorokképző iskolát végzett és az ország több megyéjében pedagógusok előtt tartott politikai előadásokat. 1919-et követően nem indult ellene eljárás, csupán az egyházközséggel került két alkalommal is összeütközésbe. Szabó Ferenc i. m. 315–316., 327.

⁶³ Egy héttel azután, hogy 1929-ben vizsgálat indult Szeghalmi ellen, Egy egyháza sorsáért aggodó Kálvinista aláírással panaszos levél jelent meg a Szeghalomvidéki Hírlap hasábjain. Ebből érdemes az alábbi mondatokat idézni: „Hány helyen tárgyalnak iskolázatlan emberek iskolakérdésekről, akik szemében a könyvtárak, szertárak létesítése fölösleges pénzpocséklás. Hány helyen bírálgatják a tanítót és a tanárt olyan emberek, akik a sok izé-től nem tudnak egy összefüggő mondatot kinyögni.” 1929. szeptember 29. 2.

⁶⁴ Ennek bizonyosságául lásd *Szeghalmi Szennovitz Gyula: A Vágvidék mondaköre Gyoma, FEMKE, 1904.* Ebben a kötetben 19 történeti mondat olvashatunk, kedélyes stílusban, ízes magyarsággal elbeszélve.

kalmával ellátogató barátságos tanítót megidézi.⁶⁵ Ezeknél sokkal fontosabb, hogy Szeghalmi Gyulának köszönhette, hogy nem egészen 9 esztendőskorában, 1928 nyarán kéthetes kirándulást tehetett a szülőföldjétől nagyon messze eső tájakon. Világot láthatott nagyon fiatalon, s ez szinte elképzelhetetlennek tűnt egy vele egyidős parasztfiú számára. Fehérnek kevés olyan élménye volt, amelyet az 1941-es és a 70-es években írott visszaemlékezésében is csaknem ugyanazokkal a szavakkal, ugyan azzal a meleg, őszinte érzéssel örökített meg. Mindezt érdemesnek tartom szó szerint idézni: „A negyedik osztály befejezése után, 1928. nyár elején, a szeghalmi református egyház, Szeghalmi Gyula elemiiskola-igazgató kezdeményezésére, a legjobb tanulókat (a három felső osztályból) kéthetes kirándulásra küldte Pestre és a Dunántúlra. Mint szegény sorsú jó tanuló én is elmehettem. ... A kirándulás során megnéztük Budapestet, a visegrádi várat, Esztergomot, Balatonfüredet, Tihanyt (az ekhó ekkor még szólt) és Hévízt.”⁶⁶ A kezdeményezés folytatása volt az előző évinek, amikor Miskolc, Eger és Aggtelek vidékére kirándultak a református népiskola tanulói, közülük 15-en ingyen a jó osztályozó vizsga jutalmaként.⁶⁷ Jelképes erővel bírt ez a kirándulás: a szülői háztól való eltávolodás kezdetét jelentette Fehér Lajos számára.⁶⁸

Szeghalmi Gyula kitérte az ablakot Fehér Lajos előtt, de nem csupán két hétre, hanem sokkal hosszabb időre. Rábeszélte a szülőket, hogy a jó eszű fiút írassák be a három évvel korábban alapított Péter András Reálgymnáziumba. Fehér Lajos erről a fontos eseményről így nyilatkozott: „1928-ban bátyámmal gimnáziumba mentünk, amely akkor nyílt meg Szeghalmon. Rokonok, utcabeliek szemében csudálkozó kérdőjel ült ki: apám kétkezi proletár volt öt gyerekkel (a legkisebbik akkor nyáron érkezett meg). Hogy hogyan szánta rá apám magát erre az elhatározásra, még ma sincs tisztázva. Nem beszél róla.”⁶⁹

Úgy véljük, hogy ezt a döntést egy olyan ember hozta meg, akit szintén a kiemelkedés vágya fűtött. Óhatatlanul is felötlük a kérdés, hogy hol is helyezhetjük el Fehér Lajos családját a korabeli falu társadalmán belül. Mindez azért izgalmas, mivel azokat a jeleket, motívumokat keressük, amelyek megmagyarázhatják, miért döntöttek úgy a szülők, hogy két fiukat: Lajost és Gyulát is gimnáziumba adják, vagyis kiszakítják a paraszti sors folytonosságából.

⁶⁵ Így történt i. m. 19.

⁶⁶ Így történt i. m. 23.

⁶⁷ A szeghalmi ref. népiskolai tanulók kirándulása *Szeghalomvidéki Hírlap* 1927. június 26. 2.

⁶⁸ Manapság szinte lehetetlen elképzelni, hogy az 1920-as évek végének közlekedési viszonyai között mit jelentett egy Fehér Lajoshoz hasonló parasztfiúnak egy ilyen kirándulás. Ennek érzékeltetésére álljon itt egy példa, ami egy Szeghalomtól 40 km-re lévő tanyavilágban élő 14 éves fiúra vonatkozik. „Nevezett képességei általánosak a hozzá hasonló tanyán nevelkedett paraszt fiatalokéval. A városban nevelkedett fiatalokhoz képest kissé el van maradva. Ezt bizonyítja az is, hogy vonaton nem mer utazni. A tél folyamán, amikor arra kérte egyik alkalommal nagybátyja, hogy a szüleihez ne kerékpárral, hanem vonattal menjen a rossz idő miatt, nevezett azt mondta, hogy nem megy vonattal, mert még vonaton nem ült.” Pálkás Sándor mezőtúri lakos környezettanulmánya, 1958. május 23. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3. 1. 5. O-12107 Mezőtúri szervezkedők 20–21.

⁶⁹ Curriculum vitae i. m. 449.

Id. Fehér Gyula, Lajos fia születése előtt még a falutól 12 km-re élő tanyasi bérlő volt, aki számára az első lépcsőfokot az anyagi és társadalmi felemelkedés útján a belterületre való beköltözés jelentette. Mint láttuk, előbb bérelt házban, majd a nagyapától vettben éltek, amely vételárának felét le kellett törleszteni. A mindenféle foglalkozással próbálkozó apát egy szerencsés öröklés segítette, hiszen 1936-ban, a nagyapa halálakor megörökölte annak öt holdját. Ezzel agrárproletárból törpebirtokossá lépett elő. Nem elégedett meg, hanem továbbá két-három hold megvásárlásán törte a fejét.⁷⁰ Egy feltehetően 1942-ből származó csendőrségi feljegyzésben, amely a volt márciusi frontosok elleni vizsgálat során keletkezett, már az alábbiakat olvashatjuk id. Fehér Gyuláról: „A községben egy háza, a község határában pedig 7-8 hold földje van. A községben, mint rendes, dolgos, tisztességes embert ismerik.”⁷¹ Vagyis nem csupán vágyálom maradt annak a bizonyos 2–3 holdnak a megszerzése, hanem öt-hat esztendő alatt valósággá vált. Sőt az 1945-ös földosztáskor további két hold földet kapott, vagyis birtokállománya megközelítette, vagy meg is haladhatta a 10 kat. holdat.⁷² Mindez azt jelentette, hogy a világháború végét követően a kisbirtokosok közé emelkedett. Ha szerényebb becslést alkalmazunk, s nagyjából 9–10 holdnyira becsüljük Fehér Gyula földjének területét, akkor is a nagyobb birtokosok közé kell sorolnunk. Ugyanis 1945-ben a szeghalmi földtulajdonosok 58,7%-a 1 és 5 hold közötti földterülettel rendelkezett, s ehhez még hozzá kellene vennünk a 6 és 9 hold közöttieket is, akiket nem jelöl külön a statisztika.⁷³ Vagyis Fehér Gyula harminc esztendő alatt ház és föld nélküli tanyasi gazdából 10 hold körüli falusi kisbirtokossá küzdötte fel magát. Elérte, rosszabb esetben megközelítette a kisparaszti kategória alsó határát. Mindez szerencsés esetben, nagymértékben a föld minőségétől és a gazdálkodó rátermettségétől függően, biztosíthatta a család jövedelmének nagyobbik részét. Bár az Alföldön ennél a birtoknagyságnál még inkább az volt a jellemző, hogy a gazdának nagyobb birtokosoknál is munkát kellett vállalnia a tisztességes életszínvonal fenntartásához.⁷⁴ Ez a típusú ember minden bizonnyal fontosnak tartotta gyermekei továbbtanulását, a paraszti sorból való kiemelésüket is. Bár a döntés nem feltétlenül tűnt véglegesnek, hiszen még csak 1928-at írunk, a nagy gazdasági válság előtt járunk, ami könnyen megingathatta volna az édesapa elhatározását. Hogy mégsem így történt, abban már Fehér Lajos saját cselekedeteinek is fontos szerep jutott.

⁷⁰ Curriculum vitae i. m. 451.

⁷¹ Cím, szerző és dátum nélküli feljegyzés az egykori Márciusi Front debreceni tagjaira vonatkozó iratok között MNL OL K 150 Belügyminisztérium Általános Iratok (PTI 651. f.) 11/42. (126. cs.).

⁷² *Benkő Péter* i. m. 124.

⁷³ *Boruzs Józsefné*: Adatok Szeghalom felszabadulást követő kulturális fejlődéséből (1945–1949). (A tanulmányból egy birtokmegoszlásra vonatkozó táblázatot használtam fel.) Szeghalom 466.

⁷⁴ *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig Bp., Napvilág, 1998. 256–257.

II. 4. A Református Péter András Reálgymnázium

„Az emberek többségétől eltérően életutam – kitörés a beleszületettségéből.”⁷⁵ Bár ezek a szavak nem Fehér Lajostól származnak, de az ő sorsát is jól példázzák. Ehhez a kitöréshez azonban kevés lett volna a szülői szándék, hiszen nem biztos, hogy ha fiaik kollégiumban laktak volna, elő tudták volna teremteni a gimnáziumi évek kiadásait. 1928-ban azonban már saját középiskolával büszkélkedhetett Szeghalom, a két évvel korábban alapított Református Péter András Reálgymnáziummal. Mivel Fehér Lajos paraszt sorból való kiemelkedésében fontos szerepet játszott ez az iskola, néhány gondolat erejéig vegyük szemügyre ezt a különleges intézményt.⁷⁶

Egy Szeghalmon élő, 48-as párti nagygazda, Péter András 1907-ben Nagyváradon végrendelkezett. 1500 kat. holdat hagyott a református egyházközségnek, azzal a kikötéssel, hogy az ebből származó jövedelemből hozzanak létre egy gimnáziumot a tehetséges, de szegény sorból származó fiatalok számára. Péter halálát követően tíz évvel, 1926-ben kezdte meg működését az intézmény, amelyben 1934-re vált teljessé az osztályok létszáma. Sőt egy évvel később partikulát hoztak létre Vésztőn és Dévaványán. Rendkívüli anyagi és szervezési nehézségek közepette, Nagy Miklós igazgató irányításával működött a gimnázium.⁷⁷ Az iskola tanulói *Ifjú Sárrett* címmel saját lapot adtak ki, sőt Nagy Miklós segédkezett Sinka István első verseskötetének közzétételében is. A tanári karban több egykori Eötvös-collegistát is találunk, a Nagyenyedről érkezett Fülöp Károly Áprily Lajossal ápolt jó barátságot és hívta meg költői estre, Mező Imre a Pázmány Péter Tudományegyetem növényélettani intézetének adjunktusi állását cserélte el a Péter András Gimnáziumért. 1935-től Tildy Zoltán töltötte be a gimnázium igazgató-tanácsának elnöki tisztét, akinek meghívására ugyanebben az évben Móricz Zsigmond tartott irodalomórát. A gimnázium cserkészcsapatának zászlaját Györffy István avatta fel, s Áprilyval egyetemben Ravasz László is előadást tartott a falu értelmisége számára. Ebből a rövid áttekintésből is érzékelhető, hogy Szeghalmon a helybeli közösség lehetőségeihez képest döbbenetesen pezsgő szellemi életet sikerült létrehozni.

Fehér Lajos 1928-ban, amikor egy forró augusztus végi napon, a gimnázium épületébe mezítláb betoppanva, Nagy Miklós igazgatóval beszélgetett, még mit sem sejtett ebből a különös világból. Visszaemlékezve ezekre az időkre, büszkén jelentette ki: „Gimnáziumi pályafutásom ment magától, mint a kariacsapás. Kedvezményesen tanultam.”⁷⁸ Szavait mind az iskola értesítői, mind

⁷⁵ Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígázatában* Bp., Kossuth, 1988. 11.

⁷⁶ Az iskola történetére és névadójára, Péter Andrásra vonatkozóan bőséges szakirodalom áll az érdeklődők rendelkezésére. Péter András emlékkönyv Főszerk.: U. Nagy István, Szeghalom, k.n., 1976; *U. Nagy István: A szeghalmi Péter András Gimnázium közművelődési szerepe (1926–1944)* In: Szeghalom 420–460.; *Uő: Péter András* In: *Körösök vidéke Honismereti füzet Szerk.: Erdmann Gyula, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. 78–96.*; *Fülöp Károly: Emlékeim Sinka István pályakezdéséről Békési Élet* 1970. 1. sz. 155–158.; *Uő: Emlékeim a szeghalmi Péter András Gimnázium kezdő éveiről Békési Élet* 1973. 1. sz. 151–159.; *Szigeti Endre emlékkönyv Szerk.: Udvari-Nagy István, Szeghalom, k.n., 1992.*

⁷⁷ Az igazgató pedagógiai munkájának elismerését jelentette, hogy 1946-ban Szeghalomról, Tildy Zoltánt követve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkári székébe távozott.

⁷⁸ Curriculum vitae i. m. 449.

a korabeli szeghalmi sajtóban közzétett cikkek teljes mértékben igazolják. Már az indulást is megkönnyítette, hogy Fehér Lajos és a gimnáziumot vele együtt kezdő fivére, Gyula tandíjfizetési kedvezményt kapott.⁷⁹ Fehér Lajos meg is hállalta a bizalmat, hiszen karácsonykor már arról olvashatunk, hogy 4 társa mellett ő is könyvjutalomban részesült Tóth Béla főszolgabíró adományából.⁸⁰ Szorgos munkálkodásának köszönhetően már a második félévtől fogva tandíjmentességet élvezett,⁸¹ amelyet az érettségi idejéig meg is őrzött. Az első év végén csaknem jeles bizonyítványt kapott, csak énektudását és írásbeli dolgozatainak külalakját értékelték jóra. A maga és a szülei örömét minden bizonnyal fokozta, hogy egy magánadományozó jóvoltából 10 pengő pénzjutalomban is részesült.⁸²

Bármennyire is jól tanult azonban Fehér Lajos, sőt Gyula bátyja is, az ezzel járó anyagi kedvezményekkel együtt is nagyon megterhelték a család szűkös költségvetését az iskolával járó kiadások. Éppen ezért különféle módszerekkel megpróbálták magukon segíteni. Bár tandíjat nem, de beiratkozási díjat fizetniük kellett, ennek árát a nyári mezőgazdasági munkával, az aratással és a csépléssel keresték meg a Fehér-testvérek.⁸³ Hogy bírja a tanulással járó megterhelést, Fehér Lajos második korában a szeghalmi főszolgabíró családjánál evett, ahol jótékonyságból külön főztek számára. Mindez inkább keserű emlékként rögzült: „Külön főztek a cselédnek is, de az én kosztom még az övenél is rosszabb volt.”⁸⁴ Bár az értesítők tanúsága szerint nem romlott csaknem jeles bizonyítványa, sőt 1931-ben az iskola 8. legjobb tanulója volt,⁸⁵ s rendszeresen kapott az évvázáron 10–15–20 pengőt, mégis állandón körülöngte az iskola kényszerű abbahagyásának veszélye. Hogy mindez akkoriban mennyire nyomasztotta őt, nem tudjuk, de néhány évvel később így írt minderről: „Természetesen abban az akaratban, hogy mielőbb a magam embere legyek, az alapvető indítók adott szociális viszonyaim kényszerítő ereje volt, amelynek időnkénti józan felmérése elől sosem térhettem ki, ha tovább akartam tanulni. Azt pedig akartam. De nem kerülhették ki a figyelmem azok a fojtott, palástolt összetűzések, emésztő rágódások, amelyek apám és anyám közt — éjszakákon különösen — időnként kiújultak. ... Apám elégedetlenkedett, hogy más szegény ember gyerekei ilyen korban már sokat keresnek, hazakeresnek, mi már na-

⁷⁹ A szülők úgy döntöttek, hogy nem csupán Lajost, hanem a hat elemit már elvégzett Gyulát is beiratják a gimnáziumba. Így történt i. m. 25–26. Az első félévben a református tanulóknak 25 pengőt, a nem reformátusoknak 37 pengő 50 fillért kellett fizetniük. Ennek 50%-át engedték el a Fehér-testvérek esetében. Az első félévi tandíjfizetési kedvezmények a Péter András reálgimnáziumban. *Szeghalomvidéki Hírlap* 1928. szeptember 23. 2.

⁸⁰ A Péter András cserkészcsapat karácsonyi ünnepe *Szeghalomvidéki Hírlap* 1928. december 23. 6.

⁸¹ Tandíjmentességi kérelmek elbírálása a reálgimnáziumban *Szeghalomvidéki Hírlap* 1929. február 17. 1–2.

⁸² A szeghalmi református Péter András Gimnázium értesítője az 1928/29. tanévről. Összeáll.: Nagy Miklós igazgató, Békéscsaba, Tevan Nyomda és Kiadóvállalat

⁸³ Így történt i. m. 27.

⁸⁴ Curriculum vitae i. m. 450.

⁸⁵ A Péter András reálgimnázium tanulóinak rangsora. Ekkor még Gyula a 7. helyen állt, de a későbbiekben picit lemaradt öccse eredményei mögött. *Szeghalomvidéki Hírlap* 1931. január 11. 1–2.

gyok vagyunk, s mégsem támogatjuk őt. Kit tud itt igazat tenni? Igaza volt, de nekünk is az volt.”⁸⁶

A helyzet kulcsát végül az jelentette, hogy már harmadikos gimnazistaként Fehér Lajos tanítványokat vállalt, ötödikes korától fogva Futó József elemi iskolai igazgató két fiát és lányát tanította, havi 20 pengőért és ebédért, vacsoráért cserébe.⁸⁷ Egyik tanítványa úgy emlékezett, hogy többször ott is aludt a Futó-családnál, sőt ruhát is kapott tőlük. Félzségsége is feltűnt számára, egy alkalommal majdnem elsírta magát, amikor a helybeli ármentesítő társulat főmérnöke leszidta, amit Fehér Lajos szegény mivoltának tulajdonított.⁸⁸ Talán a magántanítványokkal járó fáradozások is közrejátszottak abban, hogy utoljára az 1931/32-es tanévben kapott kitűnő bizonyítványt, igaz ezt követően is mindig az osztály három legjobb tanulója között találjuk.

Az iskola diákságának egyre elevenebb közéleti tevékenységében Fehér Lajos eleinte nem nagyon vett részt. 1931-ben egy református ifjúsági egyesület alakult, amelynek vezetőségébe bekerült a III. osztály képviselőjében, de további tevékenységének nincs nyoma.⁸⁹ Az 1932-től működő ifjúsági önképzőkörben csupán egy alkalommal szavalt. A változás az 1932/33-as tanévben kezdődik, s ebben kiemelkedő szerep jutott Fehér Lajos osztályfőnökének, Nagy Józsefnek. Ő az egyetlen tanára, akiről 1941-ben írott önéletrajzában megemlékeznek, bár az ekkor adott jellemzése egy ellentmondásos pedagógus képét vetíti elénk: „Legtöbbet osztályfőnököm segített rajtam. Anyagilag és szellemileg is. 16–17 éves koromban ő indított el a néprajzi kutatások felé.⁹⁰ De amit rám rakott, le is verte rólam, eleinte tettel is. Sosem tudtam teljesen felmelegedni iránta.”⁹¹ Memoárjában már elismerőbben szól róla, igaz itt is a kemény szigorúság az, ami először eszébe jut hajdani osztályfőnökéről, kétség kívül meglévő szakmai erényei mellett. Nem csupán magyarra, hanem a majdani egyetemi szakjára, a latinra is ő okította az ifjú Fehér Lajost.⁹²

Nagy József munkálkodásának legkomolyabb hozadéka az ún. Diákalbum létrehozása és szerkesztése volt. Ez a kis kiadvány, amelyet három tanéven keresztül saját osztályának tagjai írtak és töltöttek meg egyre komolyabb szépirodalmi, néprajzi és tudományos ismeretterjesztő anyagokkal, elsőként adott teret Fehér Lajosnak és testvérének, hogy megmutathassák íráskészségüket. Az 1934-ben megjelent Diákalbumban olvashatjuk Fehér Lajos első, nyomtatásban megjelent írásait *Japáncsésze*, illetve *Ókuláré* címmel, melyek egy-egy humoros történetet idéznek fel a tanév eseményei közül.⁹³

⁸⁶ Curriculum vitae i. m. 451.

⁸⁷ Így történt i. m. 26–27.

⁸⁸ Futó Barnabás-interjú, készítette Eörsi László 1993-ban. OSZK 1956-os Intézet Oral History Archivuma 526. sz., 6–10.

⁸⁹ *Szeghalomvidéki Hírlap* 1931. február 4. 3.

⁹⁰ A tudós tanárt főként a Szeghalom környéki népdalkincs érdekelte, még Kodállal is kapcsolatban állt. Lásd *Nagy József: Sárréti népdalok* In: Sárréti írások 1. 63–80.

⁹¹ Curriculum vitae i. m. 450.

⁹² Így történt i. m. 33.

⁹³ Diákalbum Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium V. osztályának tanulói Szeghalom, 1933. 22., 51.

A következő esztendőben már jóval hosszabb és elmélyültebb szöveg jelent meg Fehér Lajos tollából: az időjárásra vonatkozó szeghalmi népi megfigyelésekről írt.⁹⁴ A kedves kis írás kiindulópontja az, hogy a magyar gazdálkodó rádió nélkül is meg tudja határozni, hogy milyen időjárásra számíthat a sok évszázados megfigyelésekre támaszkodva. Ugyanebben a Diákalbumban sorra vették a VI. osztály tagjait, s egy osztálytársa így jellemezte a 16 éves Fehér Lajost: „...ott ül az első pad bal oldalán, a kis szemüveges professzor mellett. Fel-tűnő, fekete arcszínéről és kócos boglyas hajáról ezer fiú között is meg lehetne ismerni. Lássuk most már belső tulajdonságait. Legelőször is meg kell említeni, hogy jeles tanuló. ... Ő is benne van minden csínyben, amit diákagy tervez és minden diákturpisságban vezető szerepet játszik.”⁹⁵ Természetesen egy osztályfőnöki felügyelettel megjelent diákévkönyvből csupán ilyen sablonos jellemzést kaphatunk: a jó tanuló, de mégis diákként viselkedő nebuló alakját.

Fehér Lajos hetedikes gimnazista korában három írással is jelentkezett a Diákalbum harmadik kötetében. Ezek között találunk egy rövid betyártörténetet, a már idézett, aratásról szóló dolgozatot és egy szilveszteri és újévi mulatságokról szóló leírást. Ez utóbbiból szeretnénk egy kisebb részletet idézni, amely ékesen példázza Fehér Lajos gördülékeny és élvezetes stílusát: „Az esztendő utolsó napja ünnepszámba megy faluhelyen. Az emberek délután három óra tájban veszik a bekecsüket, a gyerekek a vastag kabátjukat, az asszonyok pedig meleg kendőiket és sietnek a templomba. Hálát adnak az Istennek, hogy ezt a nyomorúságos esztendőt megengedte élniök minden nagyobb baj nélkül. Templom után hazamennek. Az asszonyok kisütik a hagyományos rétest, túrósat, almásat, vagy diósat. Sütés előtt az asszonyok a rétestésztaába annyi liba- vagy tyúktollat szúrnak, ahány tag van a családban: mindegyik tollról megjegyzik kié. Ha valakinek a tolla leég torzsáig a forró kemencében, akkor az illető meg fog halni a következő esztendőben.”⁹⁶ A Diákalbumokban való szárnypróbálgatásai két szempontból is maradandó hatást gyakoroltak Fehér Lajos életére. Először is felélesztették benne a néprajz, az akkoriban még élő népi kultúra iránti érdeklődését, ami egy korabeli ifjú számára természetesen együtt járt a népi mozgalom alkotóinak felfedezésével és megbecsülésével. Ez a hatás élet-hossziglan kitartott. Másodszer pedig ezekben a leírásokban, melyek közelebb állnak a klasszikus riporthoz, mint a tudományos igényű néprajzi gyűjtéshez, az újságíró Fehér Lajos első megnyilatkozásait is olvashatjuk.

Hosszú évek kitartó fáradozásaira az érettségi vizsgával tette fel a pontot Fehér Lajos.⁹⁷ 1936. május 15. és 17. között került sor az írásbeli vizsgákra. Történelemből „A vallásügy fejlődése a Habsburgok alatt” címmel kellett fogalmazást készíteni. A dolgozatokat elbíráló Pásztor József általános hibaként

⁹⁴ Népmeteorológia In: Diákalbum. Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VI. osztályának tanulói Szeghalom, 1934. 54–58.

⁹⁵ Osztályunk írásban és képben Diákalbum. Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VI. osztályának tanulói Szeghalom, 1934. 116.

⁹⁶ Hogyan töltik az év utolsó napját falun? Diákalbum. Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VII. osztályának tanulói Szeghalom, 1935. 109.

⁹⁷ A szeghalmi Református Péter András Gimnázium érettségi vizsgálatának iratai, 1936. június Péter András Gimnázium Iskolatörténeti Gyűjteménye, Szeghalom

rótta fel, hogy a tanulók egyoldalúan csak a protestánsok helyzetével foglalkoztak, s nem érintették a katolikusokat. Majd hozzáfűzte: „A befejezésnél érdekes lett volna látnunk, hogy miként vélekedik a kérdésről a mai viszonyok közötti állásában egy leendő középosztálybeli ifjú. Ki is tűzte három tanuló befejezésül a kérdés mai állását /Fehér Lajos, Futó József, Nagy Benjámint/, de hozzászólásaikban nem merítik ki a kérdést.” Végül Fehér Lajos jó osztályzatot kapott a dolgozatára, mely történelmi témája ellenére magyar írásbeliként bíráltatott el. A latin és a német fordítást viszont jeles eredménnyel zárta. Csakúgy, mint minden szóbeli vizsgáját, amelyeket magyarból, latinból, történelemből, mennyiség- és természettanból kellett letennie. Így végezetül kitüntetéssel érettségizett, két másik osztálytársával egyetemben. Ez önmagában nem csupán a tudását tükrözte, hanem saját maga és családja elszántságának a gyümölcse is volt. Az 1928-ban még 41 fővel induló osztályból végül 22-en tettek érettségi vizsgát. A gimnázium nyolc esztendejéből az első négy bizonyult különösen embert próbálóknak, mivel 1932 szeptemberére 16 fővel csökkent az induló osztálylétszám. Feltehető, hogy nem véletlenül a gazdasági válság kritikus esztendeiben tűntek el az értesítőkből a szeghalmi gimnázium diákjai.

II. 5. Politika Szeghalmon

Mielőtt tovább követnénk Fehér Lajos életútját, mely végül a debreceni Tisza István Tudományegyetemre vezetett, álljunk meg egy pillanatra, s nézzük meg, hogy mi volt az, amit magával hozhatott Szeghalomról politikusi pályájára. Érték-e őt életre szóló hatások, kapott-e valamilyen maradandó eszmei, világnézeti útravalót családjától, tanáraitól, barátaitól?

Már az előbbieken is láthattuk, hogy Fehér Lajos memoárjában tudatosan törekedett arra, hogy egészen gyerekkoráig visszamenően igazolja saját, egyenes vonalú politikai pályafutását. Azonban családjával kapcsolatban kissé szégyenkezve önmaga előtt, így nyilatkozott: „Ha már 1919-nél tartunk, meg kell említenem, hogy szűkebb rokonságom, apai s még inkább anyai rokonságom mellett — annak ellenére, hogy földhöz ragadt szegénynépek voltak — úgy húzott el a Tanácsköztársaság forradalmi vihára, hogy szempillájuk se rezzen.”⁹⁸ Vagyis családi örökségként aligha hozhatott magával bármiféle — a faluhoz talán még leginkább illő — agrárszocialista radikalizmust sem. Édesapja ugyan több éven keresztül a Szeghalmi Földművelő Munkáskör jegyzője volt, de ez önmagában nem jelentett nagyon markáns politikai elkötelezettséget. Az egyesület alapításának időpontja nem tisztázott. Bizonyos források szerint 1896-ban hozták létre, és akkor már tagjai meg is ünnepelték május 1-jét.⁹⁹ A levéltári iratok között viszont két, egymással csaknem szó szerint megegyező alapszabályt találtam, melyik közül az egyik 1899-ből, a másik 1902-ből származik.¹⁰⁰

⁹⁸ Így történt i. m. 19.

⁹⁹ Dr. Pásztor József: Adatok Szeghalom munkásmozgalmi múltjából In: Sárreai írárok II. Szerk.: Miklya Jenő, Szeghalom, Sárreai Honismereti és Közművelődési Társaság, 1975. 171.

¹⁰⁰ A Szeghalmi Földművelő Munkásegylet alapszabályai MNL BéML IV. B. 424 Egyesületi alapszabályok. 14. doboz

Ezekben az alábbiakat olvashatjuk: „Az egyesület célja tagjait felvilágosításban és oktatásban részesíteni, köztük a tudományt, művelődést és társas szellemet fejleszteni.” Mindezt felolvasásokkal, könyvtárral, hírlapok előfizetésével és „társas mulatságokkal” kívánták elérni. A jegyző feladatát az alábbi módon határozták meg: „A jegyző az ülések és közgyűlések jegyzőkönyvét vezeti és köteles minden írásbeli munkás levelezést végezni.” A Körnek saját iratanyaga, esetleges jegyzőkönyvei nem maradtak fenn, működéséről csupán a korabeli szeghalmi sajtóból nyerhetünk szórványos értesítéseket.

Azt a feltevésünket, hogy a Körben sokkal inkább az asztal melletti politizálás, iszogatózás, alkalmi vacsorák és ismeretterjesztő előadások dominálhattak erősíti, hogy a Békés vármegye ellenzéki mozgalmait gondosan ellenőrző főispán iratai között csupán egy alkalommal bukkan fel az egyesület. 1923-ban az akkor 320 tagot számláló Szeghalmi Földművelő Munkáskör testületileg csatlakozni kívánt a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz. Mivel a Bethlen-Peyer paktumban a szociáldemokraták lemondtak a vidéki szervezkedésről, a tervezett belépést Kiss László főszolgabíró megtiltotta, sőt a Kör felszólításával fenyegetőzött. Ennek hatására a vezetőség visszakozni kényszerült.¹⁰¹ Néhány évvel később Tarsoly Zsigmond, aki ekkor az egyesület elnöki tisztét töltötte be, azzal indokolta a visszalépést, hogy nem tudták volna kifizetni a fejenkénti havi 30 fillér tagdíjat. Majd azt is hozzátette: „Valamikor harcos kedvem volt, csendőrökkel is álltam már szembe a népért. De rájöttem, hogy a szocialista párt, mely nem áll nemzeti alapon, nem árulhat a mi gyékényünkön.”¹⁰²

Fehér Lajos emlékeiben érdekes módon éppen Tarsoly Zsigmond jelenik meg olyan személyként, mint aki elősegítette a „szocialista eszmék irányába való fejlődését.” Állítása szerint sokat beszélgetett az öreg agrárszocialistával, sőt a Kör könyvtárában olvasta először a *Mi a szocializmus?* című broszúrát, amelyből első ideológiai gyúanyagát nyerte.¹⁰³ Az édesapa, id. Fehér Gyula csupán közvetve, barátai révén befolyásolta fia politikáról alkotott véleményét, akik sorában Tarsoly mellett a korábban bemutatott Szeghalmi Gyula nevét említhetjük. Csupán Fehér Lajos egyik magántanítványa emlékezett úgy, hogy „...a Gyula bácsi, az apjuk nagyszájú bolsevik volt, olyan, aki osztályharc elméletet hirdetett, különösen, mikor berúgott egy kicsit.”¹⁰⁴ Az alkalmi kocsmai politizálás könnyen megeshetett, mindenestre sohasem fordult olyan komolyra, hogy Fehér Lajos érdemesnek tartotta volna memoárjában felidézni.

Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az amúgy sem túlságosan radikális Földművelő Munkáskör a szerveződő kigazda mozgalom irányába nyitott. A faluban 1931 novemberében alakult meg a Független Kigazdapárt helyi szervezete, s ügyvezető alelnöknek Szeghalmi Gyulát, egyik alelnökének a korábban szociál-

¹⁰¹ Kiss László főszolgabíró levele Békés vármegye főispánja részére, 1923. február 14. MNL BéML IV. B. 401. b. Békés Vármegye Főispánjának iratai Munkásmozgalmi Iratok93. doboz 5-123. eln. szám.

¹⁰² Riport Tarsoly Zsigmonddal *Szeghalomvidéki Hírlap* 1931. szeptember 6. 3.

¹⁰³ Így történt i. m. 54–55.

¹⁰⁴ Futó Barnabás-interjú, készítette Eörsi László 1993-ban. OSZK 1956-os Intézet Oral History Archívuma 526. sz. 8.

demokrata színekben politizáló Kígyós Imrét választották meg.¹⁰⁵ A szeghalmi kiscgazda pártszervezet súlyát jelentős mértékben megnövelte, hogy a község megüresedett lelkészi állására 1932 nyarán a már országosan is ismert kiscgazda politikust, Tildy Zoltánt hívták meg.¹⁰⁶ Ezt követően a szeghalmiak — összhangban a megye más kiscgazda csoportjaival — a Nagy Ferenc-Tildy Zoltán vezette mérsékeltebb ellenzéki szerepre törekedő irányzatot támogatták, a radikálisabb, Szabó Pál és Nagy Lajos nevével fémjelzett bihari társasággal szemben.

A Földmívelő Kör kiscgazdához való közeledéséről árulkodik, hogy az 1933 szilveszterekor tartott helyi pártgyűlésen Tildy Zoltán felszólalását követően éppen Tarsoly Zsigmond ismertette az 1920-as évek földreformjának főleg eredményeit.¹⁰⁷ Fehér Lajos állításaival szemben a Földmívelő Munkáskör, a kezdeti mellőzöttség után, az 1930-as évek közepére a szeghalmi közélet teljes mértékben elfogadott szereplőjévé vált. Ezt bizonyítja többek között az 1934. március 4-ei zászlóavatási ünnepsége. A zászlóanyai tisztet a legnagyobb helybeli földbirtokos, Kárász Imre felesége vállalta, a zászlót megáldotta Tildy Zoltán református és Szabó Frigyes római katolikus lelkész. Majd az egykori harcos agrárszocialista, Tarsoly Zsigmond lépett a színpadra, aki „Beszéde végén kedves humorral biztatta a zászlóanyát, hogy mihamar, mint egy pirospozsgás kisfiú anyja is örvendeztesse meg tisztelőit.”¹⁰⁸ Az ünnepséget, mint jegyző, id. Fehér Gyula szervezte, akinek az újság hasábjain mondtak köszönetet fáradozásaiért. A zászló költségeire többek között Temesváry Imre országgyűlési képviselő, báró Orczy Lőrinc, Kárász Imre, a helybeli kaszinó és az izraelita hitközség is adott pénzt.¹⁰⁹ Kissé különös, hogy az ekkor 16 éves Fehér Lajos ne emlékezett volna erre a jelentős helyi megmozdulásra, melyben édesapja is fontos szervező munkát végzett. Bár természetesen ezek csupán mozaikok a Szeghalmi Földmívelő Munkáskör életéből, de ahhoz talán elegendőek, hogy újra megfontoljuk az ilyen és ehhez hasonló egyesületek harcos agrárszocialista jellegére vonatkozó, még 1990 előtt tett kijelentéseket.¹¹⁰ A szeghalmi példa esetén sokkal közelebb állhat az igazsághoz a helytörténész szintén rendszerváltás előtti, de sokkal visszafogottabb megállapítása: „A Munkás-kört nem oszlatták fel, élte a maga csendes életét erős hatósági ellenőrzés mellett. Szerényen dolgoztak, még zászlót is avattak, de különösebb megmozdulás nélkül húzták ki a faszizmus nehéz esztendeit.”¹¹¹

Minden jel arra mutat, hogy a gimnazista Fehér Lajos életében eléggé alárendelt szerepet játszott a politika. A tanulás és a kenyérkereset napi gondjai lekötötték energiáit. Saját bevallása szerint is csupán egy alkalommal kapcsolódott be az országos politikába. Az 1935-ös választások alkalmával édesapjuk Tildy Zoltán

¹⁰⁵ *Kocsor János*: A Független Kiscgazdapárt Békés vármegyei szervezetének kezdetéhez (1929–1933) In: Békés Megyei Múzeumok Közlemények 20. Békéscsaba, 1999. 327–345.

¹⁰⁶ *Vígh Károly*: Tildy Zoltán életútja (1889–1961) In: Szeghalom i. m. 352–353.

¹⁰⁷ Gyűlés a gazdakörben *Szeghalomvidéki Hírlap* 1934. január 7. 1.

¹⁰⁸ A szeghalmi Munkáskör zászlóavatása *Szeghalomvidéki Hírlap* 1934. március 11. 2.

¹⁰⁹ Köszönetnyilvánítás *Szeghalomvidéki Hírlap* 1934. április 1. 2.; április 8. 2.

¹¹⁰ Erre példaként lásd *Tóth Gábor*: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években Bp., Akadémiai, 1982. 101–105.

¹¹¹ *Dr. Pásztor J.*: Adatok Szeghalom... i. m. 177.

egyik kortese volt, s a választásra virradó éjjel, két nagyobbik fiával együtt plakátokat ragasztott Szeghalom utcáin.¹¹² Természetesen a választással együtt járó izgalom átragadt a gimnázium 17–18 esztendő diákjaira, sőt mit több Fehér Lajos különös fogadást kötött egy osztálytársával, aki az Egységes Párt jelöltjét támogatta: a győztes fél egy pofont adhatott a másiknak.¹¹³ Erre azonban nem került sor, mivel a kisgazdapárt petíciót nyújtott be a nyilvánvaló választási csalás miatt. Az országos visszhangot kiváltó szeghalmi szavazás leírásában Fehér Lajos nem saját, hanem egykori magántanítványa édesapjának, Futó Józsefnek 1963-as visszaemlékezésére támaszkodott.¹¹⁴ Azt, hogy a konkrét kisgazda program mennyire érintette meg Fehér Lajost, rokonszenvezett-e Tildyvel, vagy csupán az ifjúságban lobogó szenvedélyes igazságvágy mozdult meg benne, amit Móricz Zsigmond személyes jelenléte és látogatása az iskolában csak tovább fokozott, nem lehet eldönteni. A Diákalbumban olvasható történet, a pofonban való fogadás alapján inkább az utóbbi felé hajlunk.

Még egy fontos személyes, egyszersmind politikai hatást kell kiemelni Fehér Lajossal kapcsolatban. 1935 májusában a Magyar Szemle és a Válasz hasábjain első publikációit megjelentető Kovács Imre egy rádiós előadása során felhívta a figyelmet a szeghalmi gimnazisták Diákalbumára. Majd nem sokkal később személyesen is ellátogatott a faluba, ahol egy közös ismerősük révén találkozott Fehér Gyulával és Lajossal.¹¹⁵ Ekkor megkérte a testvéreket, hogy vegyenek részt egy kérdőíves adatgyűjtő munkában, amelynek során a falusi szegénység életét térképeznék fel. Fehér szerint az általuk gyűjtött adatokat Kovács Imre felhasználta *A néma forradalom* anyagához, de a valóságban erre nem került sor. Viszont a nevezetes könyvet megelőlegező tanulmányai egyikében Kovács, ha nem is név szerint, de minden kétséget kizáróan a Fehér testvérek tevékenységét méltatta: „A diákok közül két testvér (szegény parasztember fiai) fordul vissza a néphez és most már tanulmányozzák fajtájuk életét. Néprajzi gyűjtéssel foglalkoznak, népballadák után kutatnak, a régi betyárélet emlékeit szedegetik össze és a fonó nyomait keresik. Sárréti múzeumot akarnak berendezni Szeghalmon, a mezőgazdasági munkások kereseti és megélhetési viszonyait tanulmányozzák, néptáplálkozási felvételeket csinálnak. Teljes közöny és meg nem értés kíséri munkájukat. Tanáraik, diáktársaik nem értik meg őket.”¹¹⁶ Fehérék gyűjtését minden jel szerint a *Tiszántúl* címmel tervbe vett, de végül kéziratban maradt könyvéhez használta volna fel Kovács Imre.¹¹⁷

Az érettségivel a középosztályba belépőt nyert Fehér Lajost több irányból is erős hatások érték, de világnézetét még aligha tekinthetjük letisztultnak ebben az időszakban. Édesapja, annak barátai és az 1935-ös választás hatására

¹¹² Így történt i. m. 62.

¹¹³ Cinke, petíció lesz! Diákalbum Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VII. osztályának tanulói Szeghalom, 1935. 17. (Cinke Fehér Lajos gúnyneve volt a gimnáziumban).

¹¹⁴ Így történt i. m. 55–62. A választásról lásd *Vígh K.*: Tildy Zoltán... i. m. 365–370.

¹¹⁵ Így történt i. m. 39., 51–52.

¹¹⁶ *Kovács Imre*: Néma forradalom a Tiszánál Válasz 1936. III. sz. 147–160.

¹¹⁷ Beszélgetés Kovács Imrével In: *Huszár Tibor*: Beszélgetések Bp., Magvető, 1983. 91. (a továbbiakban Beszélgetések); *Erdész Ádám*: Utószó In: *Kovács Imre*: A néma forradalom Hasonmás kiadás. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, 1989. 295.

tájékozódhatott a kisgazdapárt irányában. Feltehetően rendelkezett valamiféle homályos tudással az agrárszocializmusról, hallhatott egy-két mondatot a kommunistákról is a kocsmai borozgatásból kijövő földmunkásköri tagok szájából. Kovács Imre és tanárai révén találkozott a népi mozgalom eszméivel. Sajat sorsa, fiatalsága, szülőfalujának gyakran nyomorúságos viszonyai minden biztonnyal a radikális politizálás szükségességét keltették benne. Ebből az alapálásból azonban sokfelé vezethetett az út, a nyilasoktól a kommunistákig bezárólag. Felteszem 1936 nyarán elsősorban nem ezek a kérdések foglalkoztatták a frissen maturált Fehér Lajost. Hanem az, hogy megpróbál-e beleilleszkedni a szeghalmi középosztályba, vagy esetleg még merészebb babérokra tör.

III. 1. Debrecen, Tisza István Tudományegyetem

Az érettségít követő hetekben, hónapokban nem sok jel mutatott arra, hogy Fehér Lajosból, legalábbis már 1936 őszén egyetemi polgár válhat. Szülei ellenezték továbbtanulását¹¹⁸ és a pénznek is eléggé szűkében állt. Mivel otthonról semmilyen anyagi támogatásra nem számíthatott, ezért nyárra elszegődött cséplőellenőrnek¹¹⁹ a Vésztő melletti Wenckheim-uradalomba. A következő két egyetemi szünetet szintén itt töltötte, majd a negyedikben a Bucsatelepen lévő Springer-majorban szolgált. Fehér Lajos mintha kellemetlen élményként élte volna át életének ezt az időszakát, hiszen ha alacsony rangban is, de mégiscsak a népi mozgalomban különösen gyűlölt uradalmi tisztviselő vált belőle. Ezt az ellentmondást azzal próbálta feloldani, hogy a jó kereset és koszt lehetővé tette az egyetemi megélhetési költségek egy részének összegyűjtését, és egyben alkalmat nyílt az uradalmi cselédség életének alaposabb megismerésére.¹²⁰ 1935 nyarán ugyanabban a majorban, ahol négy évvel később Fehér Lajos szolgált, Kovács Imre töltötte be a cséplőellenőri tisztet. Élményeit *Kolontó* című, kevésbé ismert regényében dolgozta fel, melyben a rá jellemző heves érzelmi töltettel, némileg didaktikusan mutatta be az uradalom életét.¹²¹

Fehér Lajos nem tett le egyetemi terveiről, legfeljebb arra gondolt, hogy egy évig dolgozik, míg Gyula bátyja elkezd tanulmányait. Végül mégis mindketten beadták felvételi kérelmüket Budapestre, a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Mivel számukra kulcskérdés volt a lehetőleg ingyenes kollégiumi hely, az ebből adódó kényszer átírta az eredeti szándékokat. Fehér Gyula Ko-

¹¹⁸ Curriculum vitae i. m. 452., Így történt i. m. 63. A korábbi visszaemlékezésében édesapja, míg memoárjában édesanyja titkos vágyaként ír arról, hogy bátyjával együtt a szeghalmi községhez látta volna szívesen szülei. Mindkét esetben az „irodakuli” kifejezést használva érzékelteti viszolygását ettől a lehetőségtől.

¹¹⁹ A cséplőellenőr az uradalom gazdatisztját helyettesítette. Átnézte az ún. mázsálási jegyzéket, amely azt tartalmazta, hogy naponta egy-egy cséplőgépnél hány mázsa gabona gyűlt össze a cséplést követően. Ezekből összeállította a napi eredményeket, ezek alapján számították ki a cséplés összeredményét. Így tudták meghatározni, hogy az aratóknak mekkora mennyiségű gabona jár. *Hagymási Sándor: Mezőtúri aratók Mezőtúr, k.n., 1983. 45.*

¹²⁰ Így történt i. m. 67.

¹²¹ *Kovács Imre: Kolontó Bp., Cserépfalvi, 1939.* A regény főszereplője maga az író, Takács Endre néven. Az intéző Hajdu Lászlót Fehér Lajost is megemlíti memoárjában, míg Féja Géza Héjja Bélaként tűnik fel.

vács Imre patronálásával bejutott a Hársfa utcai Pro Christo Diákszövetség internátusába, így ő Budapesten tanult tovább és politikai szocializációja később Bolyai-, majd Györffy-kollégistaként ment végbe. Fehér Lajosnak gimnáziumi igazgatója, Nagy Miklós sietett a segítségére. Ő járt közben a Debreceni Református Kollégium Tanárképzőintézetének igazgatójánál, Péter Zoltánnál, aki az 1930-as évek elején még Szeghalmon tanított. Mivel ingyenes férőhelyet kapott, ezért Fehér Lajos Debrecenben végezte el egyetemi tanulmányait.

Eredetileg magyar-történelem szakra szeretett volna menni, végül latin-történelem szakos lett, mert ezen a szakpáron volt üres kollégiumi hely. Alig néhány napon múltott életének ez a meghatározó fordulata, mivel 1936. augusztus 29-én kereste fel őt gimnáziumi igazgatója, Nagy Miklós. Györffy István egy nappal korábban írt támogató levelet a két testvér számára, ám ez a posta lassúsága miatt késve ért Szeghalomra.¹²² Így Fehér Lajos nem lett a neves néprajztudós tanítványa, sem pedig az első népi kollégiumok alapító tagja. 1936. szeptember 7-én hivatalosan is felvételt nyert a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemre.¹²³

Fehér Lajos egyetemi hallgató korában voltaképpen két intézményhez is tartozott: a Debreceni Református Kollégiumhoz és a Tisza István Tudományegyetem Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Karához. Ez a sajátos jogállás a debreceni felsőoktatás különleges helyzetével: a tiszántúli egyházkerület és a város, illetve a magyar állam lényegében 1944-ig húzódó rivalizálásával magyarázható.¹²⁴ A Református Kollégium a magyar művelődés történetében játszott komoly szerepe miatt görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy megőrizzen valamit felsőoktatási jellegéből. Ezért a Tiszántúli Egyházkerület az 1910-es évek közepétől, lényegében az egyetem megindulásától fogva kísérletet tett egy református, vagy legalábbis protestáns tanárképző intézet felállítására. Ezt az egyetem hevesen ellenezte, végül az a kompromisszum született, hogy a Református Kollégium hozzon létre egy internátust, ahol felekezeti különbség nélkül ingyenes helyeket tartanak fenn. Némi késlekedést követően 1925-ben megalakult a Református Tanárképzőintézet, amely végül mégis külön oktatási intézményként működött. Saját szakvezető tanárai voltak, az általuk tartott órákat nem kellett az egyetemen hallgatniuk a tagoknak. Emellett teológiai ismeretek és vallásos meggyőződésük erősítésével akarták felkészíteni a diákokat a középiskolai tanári pályára. Ezért félévente egy teológiai tantárgyat is kellett hallgatniuk, vizsgával egybekötve. Fehér Lajos alighanem találóan állapította meg, hogy a református zsinat vezetői az Eötvös Collegiumhoz hasonló intéz-

¹²² Így történt i. m. 69–71.

¹²³ Fehér Lajos felvételi kérelme és Soó Rezső dékán válasza. Sárréti Múzeum Történeti Gyűjtemény T 87127.1.

¹²⁴ Mindezekről lásd: *Ladányi Andor*: Az egyházak és a felsőoktatás a Horthy-korszakban *Történelmi Szemle* 2002. 3-4. sz. 293–329.; *Csohány János*: A Református Tanárképzőintézet In: *A Debreceni Református Kollégium története Főszerk.: Kocsis Elemér, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. 258–260.*; *Varga Zoltán*: A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944. Debrecen, k.n., 1968. 22–27.

ményt szerettek volna létrehozni, egyházi alapon.¹²⁵ Akármilyen is volt az eredendő szándék, az intézet a kezdeti idők válságos éveit követően, éppen az 1936/37. tanévtől kezdett újból aktívan működni, köszönhetően Péter Zoltán igazgató agilis tevékenységének.

Az a tény, hogy Fehér Lajos elkezdhetette tanulmányait az egyetemen, már önmagában is komoly teljesítménynek számított. Bár az 1936/37-es tanév hallgatói szüleinek foglalkozás szerinti hovatartozását nem ismerjük, de rendelkezésünkre állnak az ezt megelőző tanév adatai, amelyek érdemben aligha módosultak. Ezek szerint 1935/36-ban a 299 bölcsészkarai hallgató közül 13-nak a szülei tartoztak a földműves, napszámos kategóriába, ami az összlétszám valamivel több, mint 4%-a. Ha mindehhez hozzáadjuk a 14 kisbirtokos bérlő szülővel bíró diákot, a két kategóriához tartozók együttesen is éppen csak elérik az összes hallgató számának 9%-át.¹²⁶

Mielőtt arra az életrajzokban szokványos és természetesen nem megkerülhető kérdésre válaszolnánk, hogy Fehér Lajos tanulmányai folyamán milyen eredményeket ért el, tanárai közül kik hatottak rá, s milyen egyetemi ifjúsági-politikai mozgalmakban vett részt, megpróbálom megrajzolni, több mint hetven év távlatából Fehér Lajos *egyetemi hallgató* portréját. Arra a kérdésre, hogy miért jött az egyetemre és mi szeretett volna lenni, két alkalommal is szó szerint ugyanazt a választ adta: „Azzal a határozott szándékkal jöttem az egyetemre, hogy magamnak világnézetet teremtsék.”¹²⁷ Ő maga is elismeri, hogy első éve — tegyük hozzá a mindenkori egyetemisták elsőprő többségéhez hasonlóan — a tapogatózás, helykeresés jegyében teltek el. A Debreceni Református Kollégium Főiskolai Internátusában kapott helyet a Református Tanárképző-intézet, itt múltak el a szeghalmi környezetből majd 19 év után kiszakadt Fehér Lajos mindennapjai.

A kollégiumban nagyjából 35–40 diák lakott, négyágyas szobákban. Fehér Lajos a kisvárdai Balogh Elemérrel, a kisújszállási Szabó Kálmánnal és Barla-Szabó Ödönnel került egy szobába.¹²⁸ A jó tanulók a szállásért és az élelemért havi 5–7 pengőt fizettek, a kitűnőek, így Fehér Lajos és szobatársai semmit sem.¹²⁹ A tandíj egyetemi tanulmányai idején mindvégig 102 pengő volt,¹³⁰ ehhez járultak különböző adminisztratív kiadások is. Egyetemi éve alatt ugyanúgy meg kellett küzdenie ezeknek a költségeknek az előteremtésével, s több helyről sikerült összekalapoznia a pénzt. Kapott a Tiszántúli Református Egyházkerületől, a szeghalmi református egyházközségtől, és magántanítványokat is vállalt.¹³¹ Az első esztendőben a tandíja negyedét, majd felét engedte el az

¹²⁵ Így történt i. m. 99. Hasonlóan vélekedik Fehér Lajos egyetemi évfolyamtársa, Nagy Gábor is, aki kissé gúnyosan „zenitelepként” aposztrofálja a Tanárképzőt. *Nagy Gábor: Frontjaim története* Bp., Zrínyi, 1985. 36.

¹²⁶ *Varga Z.: A debreceni tudományegyetem...* i. m. 65–66.

¹²⁷ Így történt i. m. 73., *Curriculum vitae* i. m. 453.

¹²⁸ Beszélgetés Barla-Szabó Ödönnel *Tóth Pál Péter: Messiások* Bp., Akadémiai, 1987. 314–315. (a továbbiakban *Messiások*)

¹²⁹ Beszélgetés Kovács Kálmánnal *Messiások* i. m. 257.

¹³⁰ A debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem tanrendjei az 1936/37-es tanév I. félévétől az 1939/40-es tanév II. félévéig bezárólag.

¹³¹ Így történt i. m. 72–73.

egyetem.¹³² Még nagyobb segítséget jelentett számára, hogy az 1938/39-es tanévre elnyerte a szegény sorsú, tehetséges és „nemzethű” tanulók támogatására kiírt Horthy Miklós-ösztöndíjat,¹³³ ami 200 pengő jövedelmet jelentett.¹³⁴ Ez a tény érthető módon kellemetlennek tűnhetett a Kádár-rendszer vezető politikusa számára, ezért memoárjában nem írta le az ösztöndíj nevét, csupán annyit közölt, hogy Hóman Bálint aláírásával kapta meg a 200 pengős stipendiumot.¹³⁵ Ennél is érdekesebb, hogy a következő tanévben — bár az egyetem vezetése indokoltan látta¹³⁶ — már nem nyerte el a támogatást, viszont cserébe az egyetem tandíja $\frac{3}{4}$ -ed részét elengedte.¹³⁷ Azt, hogy mi állt az ösztöndíj elvesztése mögött nem tudni, esetleg politikai indokokkal is magyarázhatnánk. Hiszen ebben az időszakban Fehér Lajos már bekapcsolódott a debreceni baloldali fiatalok mozgalmába, így feltételezhetnénk, hogy nem felelt meg a Horthy Miklós-ösztöndíj egyik feltételül támasztott nemzethűség követelményének. Ez azonban nincs így,¹³⁸ mivel az 1939/40-es tanévben újfent megkapta a 360 pengőre emelt ösztöndíjat, amelyre harmadik helyen javasolta a beérkezett 52 kérelmet átrostáló bizottság. A javaslatra a kari tanács egyhangúlag rábólintott és a miniszter sem emelt kifogást.¹³⁹

Fehér Lajos számára nem csupán a szállás, az egyetemi költségek és az élelmezés szempontjából volt fontos a rendszeres jövedelem, hanem nagy hangsúlyt helyezett a megfelelő öltözködésre is. Az írja magáról, hogy szerényen, de rendesen tudott öltözködni, sőt édesanyjának is vásárolt egy télikabátot, az elsőt a családban.¹⁴⁰ Más, ha úgy tetszik „ideológiai oka” is volt a gondos öltözködésnek. Ahogyan Fehér egyik közeli barátja, Kovács Kálmán visszaemlékezik: „Én igyekeztem rávenni társainkat arra, hogy vasalt nadrágban, zakóban járjanak, s ha kellett kölcsön adtunk nyakkendőt, inget – ilyen csereberék voltak a

¹³² Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1937. szeptember 30-án tartott, II. rendes üléséről. MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL HBML) VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai 5. kötet

¹³³ A Horthy-ösztöndíjről lásd *Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig Bp., Napvilág, 2008. 105–108.*

¹³⁴ Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1938. január 31-én tartott, VIII. rendes üléséről. MNL HBML VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai 5. kötet

¹³⁵ Így történt i. m. 73.

¹³⁶ Az indoklás szerint a hét, másodéves ösztöndíjas közül közül csak ketten tettek alapvizsgát. Ezek egyike volt Fehér Lajos, aki dicséretes-elégséges eredménnyel zárt. Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1938. június 25-én tartott, XVII. rendkívüli üléséről. MNL HBML VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai. 5. kötet

¹³⁷ Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1939. március 14-i, VIII. rendes üléséről. MNL HBML VIII.8.a A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai. 6. kötet

¹³⁸ A politikai alapon történő szelekciót kizárja, hogy Fehér szobatársa, a kommunista eszmék iránt ugyanúgy érdeklődő Balogh Elemér viszont folytatólagosan megkapta a stipendiumot.

¹³⁹ Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1939. április 18-i, IX. rendes üléséről. MNL HBML VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai. 6. kötet

¹⁴⁰ Így történt i. m. 73.

kollégiumban. ... Fontos, hogy az egyetemista társadalom ne azt lássa, hogy mi-féle ágrólszakadtak vagyunk, hiszen volt annak jelentősége, hogy hogyan jelentünk meg, mert sok fiatal előtt is bizonyos tekintélyt kellett szerezni, akik még nem a mi embereink voltak, de hátha azok lesznek. ... Nem lumpenproletárokat kell játszani, mert annak semmi értelme nincs, nem is voltunk azok.”¹⁴¹ S ha rápillantunk az *Így történt* képmellékletében a debreceni egyetemistákról készült fotókra, mindegyiken zakóban, vagy öltönyben, de mindenképpen nyakkendőt viselve, kissé merev testtartásban áll Fehér Lajos. Ugyancsak a református kollégiumban töltött évek alatt kapta gúnynevét, amely később az illegális mozgalomban használt álnevévé vált: a Nasit, illetve becézett alakjában a Nasibut. Ennek eredete Fehér Lajos testi adottságaira utal: vékony, cingár, kreol bőrű fiatalember volt, akit többen cigány származásúnak tartottak. Rádásul 1935–36-ban sokszor szerepelt a hírekben Etiópia császára, Hailé Szalasszié, a Négus. Az egyetemistákat Fehér Lajos külső megjelenésében a törékeny, sötét bőrű államfőre emlékeztette, s ezt a fajta embertípust a korabeli ifjúsági nyelvben nasinak hívták. Ez vált a későbbiekben Fehér állandó ragadványnevévé.¹⁴²

Arról, hogy a tanulás, a pénzkereset és az egyre erősebbé váló politizálás mellett hogyan viselkedett a mindennapokban Fehér Lajos, igen keveset tudunk.¹⁴³ Vásárhelyi Miklós emlékeiben úgy maradt meg, hogy rendkívül gyorsan beszélt és feltűnően hangsúlyozta szegényparaszt származását.¹⁴⁴ Egy másik visszaemlékezés, mint „komolyan vallásos” fiút mutatja be őt, akit csak lassan sikerült ebben a meggyőződésében megingatni.¹⁴⁵ Ezekből az információmorzsákból felelőtlenség volna komolyabb következtetést levonni, ha arra a kérdésre szeretnénk választ kapni hogyan élte meg Fehér Lajos a falusi társadalomból való kiszakadást, hogyan illeszkedett be a mindennapokba. Ne felejtjük el, hogy egy szegényparaszti családból jött fiatalembernek kellett az értelmiségi lét mindennapjaival megismerkedni, és ebből adódóan számos akadályt leküzdenie.

¹⁴¹ Beszélgetés Kovács Kálmánnal *Messiások* i. m. 284.

¹⁴² Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára, Majerszky Klára-interjú *Messiások* i. m. 225. A nasi szó egyébként egy kártyajáték, a fáraó magyar kártyalapokkal játszott változatában bukkan fel (nasi-vasi). Az elnevezés a Nagy-Britanniába behozott francia játékkártyára utal, amelyen egy fáraófej szerepelt. Fáraó címszó *Britannia Hungarica* VI. kötet Főszerk. Halász György Bp., Magyar Világ Kiadó, 1996. 430–431.

¹⁴³ A közel azonos anyagi lehetőségek és származás okán Fehér Lajos élete egyetemista korában erősen hasonlíthatott a nála néhány esztendővel idősebb Gyáni Sándoréhoz, aki így emlékezett: „Elmentem előadásokat hallgatni, könyvtárakba jártam, vagy pedig az Egyetemi Körben olvasgattam, politizáltam. Hazamentem és lefeküdtem. Néha színházba, moziba járt az ember, de arra, hogy strandra járjak, nem került sor. Ezt az egy fokkal feljebb járók már megengedhették maguknak. Jövedelem vagy családi háttér szerint jelentős eltérések voltak közöttünk. Mi, akiknek egy téli és egy nyári ruhánk volt, láttuk azokat, akik különféle nyencségeket engedhettek meg maguknak, vagy voltak, akik kártyáztak.” Gyáni Sándor-interjú In: *Tóth Pál Péter: A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez* I. Szociológiai füzetek 20. Bp., Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1980. 77.

¹⁴⁴ Vásárhelyi Miklós-interjú Készítette Pór Edit és Hanák Gábor. OSZK Történeti Interjúk Tára.

¹⁴⁵ *Nagy G.: Frontjaim...* i. m. 48.

Ami Fehér Lajos tanulmányi előmenetelét, szakmai teljesítményét illeti, arról lényegesen többet lehet mondani. A Református Tanárképzőintézet anyakönyvének tanúsága szerint¹⁴⁶ minden óráját dicséretes vagy kitűnő minősítéssel zárta, akár egyetemi, akár intézeti óráról legyen szó. Vagyis nagy szorgalommal és kitartással végezte tanulmányait, esetleges belső vívódásai ellenére is. Mindez azért figyelemre méltó, mivel szemben áll azzal a kommunista értelmiségiek vagy éppen a későbbi népi kollégisták által is gyakran hangoztatott gyakorlattal, hogy a fő hangsúlyt a közösségi életre, vagy a titkos mozgalmi munkára helyezték, s mintegy mellékesen jártak csak egyetemre.

Fehér Lajos két tanárának szellemi és pedagógiai hatását emelte ki, érdekes módon egyikük sem kapcsolódott szoroson vett szakjaihoz. Az egyetemre érkező középiskolai osztályfőnöke, Nagy József útmutatását követve egy sárreői népnyelvi- és népdal gyűjteménnyel a hóna alatt felkereste Csúry Bálint professzort.¹⁴⁷ A kolozsvári református gimnáziumból Debrecenbe került Csúry az Európában ekkor már több évtizede folyó népnyelvi kutatásokat követve egy magyar népnyelvi atlasz elkészítését tűzte ki céljául. Emellett Debrecen és környékének, a kisebbségben élő magyarság népnyelvének és a debreceni cívisnyelvnek szótár alakjában történő felmérését és feldolgozását szerette volna elérni. 1938-ban megalapította a debreceni egyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetét, amely hamarosan évkönyvekkel és ambiciózus kutatási programmal rukkolt elő. A professzor 1941-ben bekövetkező váratlan halála, majd a háborús események miatt sajnos nem kerülhetett sor nagy ívű elképzelései valóra váltására.¹⁴⁸ Csúry szemlélete számos rokon vonást mutatott Györffy István törekvéseivel, aki mint láttunk a Fehér-testvérek pályafutását szellemileg és gyakorlatilag is jelentős befolyásolta.¹⁴⁹ Csúry, Györffyhez hasonlóan egy szélesebb értelemben felfogott magyarságtudás részeként művelte saját nyelvészeti tevékenységét és a korabeli magyar műveltség megújításában etnográfus professzor társához hasonlóan fontos szerepet szánt a népi kultúrának.¹⁵⁰ Vagyis Fehér Lajost, bár nem Budapesten folytatta tanulmányait, mégis hasonló szellemi impulzusok érték kezdő éveiben, mint bátyját, bár feltehetően ő maga is ezeket kereste. A Népnyelvkutató Intézet szűkös anyagi forrásai miatt Csúry örömmel vette igénybe fiatal, lelkes egyetemisták segítségét. 1937 és 1938 nya-

¹⁴⁶ A debreceni református kollégium tanárképző internátusának anyakönyve Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban TtREL) II. 6. b. 1. Kötet 92. sorszám

¹⁴⁷ Így történt i. m. 73–74., Curriculum vitae i. m. 453., Rendőrségi vallomás

¹⁴⁸ Csúry Bálint munkásságra lásd *Szabó T. Attila*: Csúry Bálint emlékezete Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1941.; *Bakó Elemér*: Csúry Bálint élete és munkássága In: Magyar Népnyelv III. Szerk.: Bárczi Géza – Szabó T. Attila, Debrecen, k.n., 1941. 7–38.; *Varga Z.*: A debreceni tudományegyetem... i. m.108–110.; 241–243.

¹⁴⁹ Ahogy Fehér Gyula több mint negyven esztendő távlatából fogalmazott: „...atyai útbaigazítást kaptunk tőle Lajos testvéremmel együtt szülőföldünk, a Sárrét hagyományainak a gyűjtéséhez. Neki köszönhattuk elindításunkat nemcsak az egyetemre, hanem egész életünkre, parasztságunk, népünk szolgálatára.” *Fehér Gyula*: Györffy István tanítványa voltam Magyar Nemzet 1984. február 22. 6.

¹⁵⁰ A Magyar Népnyelv II. kötetében olvashatunk arról, hogy Csúry Bálint Györffy István és az új nemzetnevelés címmel tartott előadást 1939. december 17-én a debreceni egyetem Györffy-emlékestjén. 270–276.

rán 8-8 egyetemista végzett útmutatásai alapján népnyelvi gyűjtést Bihar megye községeiben.¹⁵¹ Bár név szerint nem említi, de ezen diákok sorában találhatjuk Fehér Lajost is. Fehér azon állítása, hogy tanulmányai végezetéig élvezte a professzor támogatását, bár igaz lehet, de nehezen ellenőrizhető. Mindenesetre az intézeti évkönyvek egyikében sem bukkant fel a neve, annak ellenére, hogy több internátusbeli lakótársa, így Balassa Iván, É. Kiss Sándor vagy Komlói Sándor is részt vett a gyűjtőmunkálatokban.

A másik tanár, akit Fehér Lajos említett, Roska Márton régész. Vele másodéves korában ismerkedett meg, és ettől kezdve három évig hallgatott régészetet. Roska még egy tanársegédi állás lehetőségét is megcsillantotta előtte, de ezt Fehér nem fogadta el, saját bevallása szerint azért, mert ekkor már a politizálás töltötte ki mindennapjait. Kettejük találkozása megint nem előzmények nélkül való. Az a Szeghalmi Gyula, aki Fehér életében az első értelmiségit jelentette és a kezdő lökést megadta a továbbtanuláshoz, amatőr régészként is tevékenykedett. Ő szoros kapcsolatban állt Posta Béla kolozsvári régésszel,¹⁵² akit Roska Márton is mesterének vallott. Posta szerte az országban számos műkedvelő régészt támogatott, mivel úgy vélte az ő közreműködésük nélkül nem lehetséges a modern magyar régészettudomány megalapozása. Tanítványai közül az őstörténettel foglalkozó Roska Márton a tárgyi néprajz területén is jártasságot szerzett,¹⁵³ ez tovább erősíthette Fehér Lajos érdeklődését munkássága iránt. Annak, hogy professzora tanársegédnek szerette volna maga mellett, nincs nyoma az egyetemi iratanyagban. Tény, hogy Roska debreceni tanárkodása rövid ideig tartott: hivatalosan 1938. szeptember 1-jén nevezték ki és 1940 őszén, Észak-Erdély visszatértét követően újból Kolozsvárott helyezkedett el.¹⁵⁴

Fehér a rendőrség előtt tett 1942-es vallomásában azzal büszkélkedett, hogy negyedéves korában, mint a kar legjobb történészét „akadémiai nagykönyv jutalommal” tüntették ki. Ez az egyetlen utalás arra, hogy komolyabb szakmai tevékenységet folytatott. Hogy mit is jelentett pontosan ez az elismerés, amelyet a korabeli politikai rendőrség nyilván könnyedén ellenőrizhetett, így Fehér nem mondhatta volna ha nem igaz, nem könnyű felfejteni. Az egyetemi tanrendekben nem esik szó semmiféle tanulmányi eredményt honoráló jutalomról, viszont minden évben írtak ki pályamunkákat, amelyek szerzőit emléklappal, majd a 30-as évek végétől pénzjutalommal is elismerték.¹⁵⁵ Ennek a

¹⁵¹ Magyar Népnyelv I. A debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Évkönyve. Szerk.: Csúry Bálint Debrecen, k.n., 1939. 3–6.

¹⁵² Amikor 1909-ben Szeghalmi Békés vármegye múzeumának igazgatói székére pályázott, egyik ajánlója Posta volt. Szeghalmi Gyula levele az MTA főtitkári hivatala részére, 1916. november 29., Kézirat a Szinyeyi-féle „Magyar írók élete és munkái” című kötethez. OSZK Kézirattára Fond 36/3073.

¹⁵³ *Csorba Csaba*: Posta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a „Dolgozatok” In: A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1969–70. Szerk.: Dankó Imre Debrecen, 1970. 117–146. E helyt köszönöm meg Bollók Ádámnak, az MTA BTK Régészeti Intézet munkatársának, hogy figyelmemet e tanulmányra felhívta.

¹⁵⁴ *Mudrák József*: A debreceni egyetem volt régészeti intézetének története és előzményei (1914–1952) In: Közlemények a debreceni tudományegyetem történetéből I. Szerk.: Hollósi Gábor Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, 2005. 4–20.

¹⁵⁵ *Mudrák József*: Pályatételek és pályamunkák a bölcsészettudományi karon (1914–1949) In: Közlemények a debreceni tudományegyetem történetéből II. Szerk.: Hollósi Gábor Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, 2005. 41–56.

jutalomnak az elnyerése egyáltalán nem volt lehetetlen vállalkozás, mivel az 1915 és 1949 közötti 145 pályamunkából csupán négyet nem díjaztak. Mivel régészetből senki sem próbálkozott, s a latin számított Fehér Lajos gyengébbik szakjának, így valószínűleg erre az elismerésre gondolt, s magyar történelem témakörében próbálkozhatott önálló dolgozattal. Az 1939/40-es tanévben III. Károly telepítési politikájáról kellett tanulmányt írni. Talán az ezzel kapcsolatos emlékei tükröződhetnek családjá eredetéről írott soraiban.

Bár Fehér Lajos latin és történelem szakos volt, mégis egy-egy a néprajztól meghílt nyelvész, illetve régész tette rá a legmaradandóbb hatást. Ennek oka részben abban keresendő, hogy a debreceni egyetemen egyszemélyes tanszékek voltak, vagyis a professzor személyes érdeklődése alapvetően meghatározta a tanszék profilját, az ott végzett tudományos munkát.¹⁵⁶ Rajtuk kívül egy intézeti tanár, vagy magántanár, esetleg díjtalan gyakornok tartozott egy tanszék személyi állományához. Egy-egy professzor gyakran 6-7, egészen eltérő témát is előadott hallgatóságának, s ez nem mindig segítette elő az elmélyült szakmai munkát. Fehér Lajos mindenesetre sem a történeti, sem a klasszika-filológiai intézet vezetőiről: Rugonfalvi Kiss Istvánról és Darkó Jenőről nem tett említést. A részben középkorral, részben XVIII. századi magyar történelemmel foglalkozó Szabó Dezső neve felbukkan a memoár lapjain, de csak a nevezetes antiszemita sztrájk töréssel kapcsolatban.

Ha elfogadjuk azt az előfeltevést, hogy a Református Tanárképző Intézet valamiféle kálvinista Eötvös Collegium szeretett volna lenni, akkor — legalábbis Fehér Lajos számára — nem váltotta be ebbéli reményeit. Bár az órákat becsülettel elvégezte, de memoárjában távolságtartással írt itteni tanáiról. Igaz ennek oka sokkal inkább világnézeti konfliktus volt: Fehér elsősorban a református teológia tételeinek elsajátítása ellen berzenkedett.¹⁵⁷ Tanárai közül egyedül Révész Imre tudományos felkészültségét ismerte el, a sokak által méltatott — Fehérrel egy időben Debrecenbe érkező — kolozsvári református püspök, Makkai Sándor csupán említés szintjén jelenik meg. A tanári kar összetételében és az órák tematikájában tükröződött az a szándék, hogy a Református Kollégium, ha töredékesen is, de mégis önálló felsőoktatási arculattal legyen jelen az egyetemen belül.¹⁵⁸ Ugyanis két református teológiai tanár, Kállay Kálmán és Erdős Károly, valamint két református kollégiumi tanár, Kun Sándor és Péterffy László is okította a diákságot. Egyháztörténetből, az Ó- és Újszövetség történeti és teológiai értelmezéséből és a református történelemszemlélet alapjaiból is vizsgáznuk kellett a hallgatóknak. Ezzel együtt kissé elfogultnak érzem Fehér Lajos sommás megállapításait az intézet tudományos munkájának színvonaláról. Ezt cáfolják többek között a rendszeres megjelenő évkönyvek, melyekben egyetlen sort sem találunk Fehértől. Ellenben diáktársai közül a Csúry Bálint tanítvány Bakó Elemér, a neves néprajzkutató Balassa Iván, vagy

¹⁵⁶ *Mudrák József*: A debreceni tudományegyetem görög-latin filológiai szemináriumának története (1914–1949) *Antik Tanulmányok* 2006/2. 323–331.

¹⁵⁷ Így történt i. m. 98–99.

¹⁵⁸ A Tanárképző tagjainak névsora az 1924/25. – 1951/52. tanévben *TtREL* II. 6. b. 2. kötet

Nagy Imre későbbi veje, az éppen teológiai tanulmányait végző Jánosi Ferenc is ezekben a kötetekben tette első szárnypróbálgatásait.

Fehér Lajos mindkét visszaemlékezésében elég keserű szavakkal emlékezett meg a debreceni tudományegyetemen útravalóul kapott tudásról: „A társadalmi kérdések iránt kialakult s állandósult érdeklődésem, s a hozzá szervesen kapcsolódó mozgalmi tapasztalatok alapján hovatovább egyre kevésbé elégitett ki a szakomba vágó egyetemi előadások alacsony annalista színvonala. Azokban inkább csak ocsút találtam, s akkor már tudtam, hogy a tiszta búzát mástutt kell keresni.”¹⁵⁹ Mindez a csalódottság odáig fajult, hogy negyedéves korában az egyetem elhagyását fontolgatta.¹⁶⁰ Ettől állítása szerint két dolog tartotta vissza: nem akart „félbemaradt kommunista intellektüel” maradni, illetve szülőfaluja előtt szégyellte volna, ha kudarcot vall.

Mindkét megállapítás igen sokat elárul Fehér személyiségéről. Az elsőt alig titkolt kiszólásnak tekinthetjük a kommunista mozgalom jellegzetes értelmiségi típusával szemben, elég Révai József személyére gondolnunk. A második érv súlyossága nem feltétlenül érezhető át egy, az egyetemet biztos anyagi háttérrel, a normál tanulmányi időn túlhúzódoan elvégző, értelmiségi családból jött ember számára. Fehér hallatlan sok anyagi és erkölcsi erőfeszítést tett volna kockára, ha abbahagyta volna egyetemi tanulmányait. Nem csupán saját, hanem szülei áldozatvállalása is megkérdőjeleződött volna egy ilyen döntés esetén. Ezzel identitását, az első generációs értelmiségi mivoltot ásta volna alá, még ha formális kötöttségek nélkül is lehetett volna értelmiségi, csak nem a kibocsátó, felnevelő közeg, a szeghalmi falusi társadalom szemében.

Ezek után adódik a kérdés, hogy miért és hogyan kanyarodott el Fehér Lajos a rá váró tanári pályától, mi volt az az eszmei hatás, amely erősebbnek bizonyult egyetemi tanárainak szellemi kisugárzásánál. A következőkben erre keresem a választ.

III. 2. A debreceni Márciusi Front „sorványá”-ban

Fehér Lajos memoárját több éven keresztül tartó, aprólékos munkával, levéltári források feltárásával, régi újságcikkek újraolvasásával és a korabeli párttörténetírás műveinek feldolgozását követően alkotta meg.¹⁶¹ Éppen ezért emlékirata nem egyszerűen saját élettörténetének meghatározott szempontok szerint szerkesztett változata, mint minden hasonló műfajú alkotás. Fehér az általánosan visszaemlékezőkhöz képest sokkal erősebben lépett fel azzal az igénnyel, hogy saját korának bizonyos politikátörténeti eseményeit kimerítő részletességgel tárgyalja, jóval túllépve önnön emlékeinek esetleges kiegészítésén. Éppen ezért számára a debreceni Márciusi Frontban való részvétel, mint a Márci-

¹⁵⁹ Így történt i. m. 129.

¹⁶⁰ Erdemes eljátszani a gondolattal, hogy vajon milyen hatást tett volna Fehér Lajos történelmszemléletére, ha járhatott volna a népiség- és agrártörténet kiemelkedő művelőjének, a tanítványai körében roppant népszerű Szabó Istvánnak az óráira. Ő azonban csak 1943-ban került a debreceni egyetemre, amikor Fehér már nagyon messze járt a tudományos pályától.

¹⁶¹ Interjú Sipos Levente szerkesztővel. Kézirat, készítettem 2007. december 21-én; Interjú Fehér Ágnessel, Fehér Lajos lányával. Kézirat, készítettem 2008. január 2-án.

usi Front egészének története, a Szabad Szónál eltöltött néhány esztendő, mint a lap egészének históriája jelenik meg. Ebben természetesen benne rejlik az a szándék is, hogy saját életének a köztörténethez, vagy a kommunista párt üdv-történetéhez képest jelentéktelenebb, súlytalanabb eseményei óhatatlanul is felnagyítódnak, relevánsabbá válnak. A Márciusi Front, a háború alatti antifasiszta újságírás, vagy a fegyveres ellenállási mozgalom aprólékos bemutatásával ő maga, mint a nemzeti történelem ezen kiemelkedő fejezeteinek egyik szereplője tűnik fel, ami feltétlenül több, mintha csupán személyes élményeinek felidézésére hagyatkozna. Ez az oka annak, hogy például nem debreceni egyetemi éveim, hanem „A debreceni Márciusi Front” a III. fejezet címe. Ebből adódóan a X. fejezet címe sem az „Hogyan éltem át Budapest ostromát”, hanem „A magyar fegyveres ellenállásról.” Bár eddig is igyekeztünk kritikusan kezelni Fehér memoárját, a továbbiakban még kevésbé használhatjuk akár csak kronológiai vezérfonalnak is.

Fehér Lajos esetében, mivel kommunista politikusként vált sokak számára ismertté, az egyik legalapvetőbb kérdés hogyan került a mozgalomba, miként vált a szociális igazságtalanságtól fűtött, radikális megoldások iránt fogékony szeghalmi parasztfiúból néhány év alatt az illegális párt utasításait követő, hierarchiáját elfogadó, rendkívül fegyelmezett mozgalmár? Ezt a folyamatot, — Németh László-i kifejezéssel élve — ezt a lélekcserét nagyon nehéz közelebbről feltárni, megismerni.¹⁶² Fehér Lajosnál azért is szinte megoldhatatlan feladat, mivel korabeli levelei, esetleges naplója, feljegyzései nem maradtak fenn, így csupán saját és mások emlékezetére támaszkodva rekonstruálhatjuk személyiségének átváltozását. Ezek a visszaemlékezések eltérő céllal és időbeni távolságban születtek és Fehér Lajos általában, mint az elbeszélések egyik mellékszereplője bukkan fel.

Kiindulópontként annyit mondhatunk el, hogy Fehér Lajos 1937 őszén, másodéves korában ismerkedett meg a Turul Szövetségen belül a Márciusi Fronthoz tartozó egyetemistákkal.¹⁶³ A Turul Szövetség a két világháború közötti időszak legjelentősebb és a napi politikához legközelebb álló egyetemi ernyőszervezete volt. Az egyes karokon más-más elnevezés alatt működött, a bölcsészhallgatók, így Fehér Lajos is, az Árpád Bajtársi Egyesülethez tartoztak. A debreceni egyetemen rendkívül színes egyesületi élet virágzott, s e csoportok döntő többsége a hallgatók szórakozási lehetőségeit: biliárd, kártya, táncmulatságok elégitette ki.¹⁶⁴ A felekezeti és származási hely szerint tömörülő egyletek

¹⁶² A szintén a debreceni Márciusi Fronthoz tartozó, Fehérnél alig néhány hónappal idősebb, de egészen más életutat bejáró Losonczy Géza kapcsán jegyezte meg biográfusa, Kövér György: „Ázt hogy mi és hogyan játszódott le a radikális egyetemista fiatalok lelkében, alig ismerjük. A körülmények miatt erről kevés dokumentum keletkezett és maradt fenn. Az átalakulást belülről legmélyebb intellektuális erővel mindmáig Ujhelyi (Szilárd – PI.) visszaemlékezései szemléltetik, talán azért is, mert elismerten ő érkezett a legmesszebből. Leírását azonban, ... nem használhatjuk közvetlenül Losonczy esetében.” *Kövér György: Losonczy Géza Bp., 1956-os Intézet, 1998. 53.*

¹⁶³ Így történt i. m. 75.

¹⁶⁴ *Kerepeszki Róbert: Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István tudományegyetemen a két világháború között In: Közlemények a debreceni tudományegyetem történetéből IV. Szerk.: Hollósi Gábor Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, 2006. 51–62.*

sorában a különböző bajtársi egyesületek voltak a legismertebbek.¹⁶⁵ Ezek a Tanácsköztársaság leverését követő években alakultak és a berendezkedő keresztény kurzus fontos hatalmi bázisát képezték. Hírhedt antiszemita atrocitásaik mellett, mint szabad királyválasztók is szemben álltak az 1918 előtti politikai berendezkedéssel. A bajtársi egyesületekhez elvileg önként lehetett csatlakozni, de az elsőéves, az egyetemi világban tájékozatlan hallgatók, különösen az 1930-as évek második felében szinte automatikusan beléptek. Ezt a cselekedetüket a bajtársi egyesületeknek a szociális segélyek elosztásában játszott növekvő szerepe is ösztönözte.

Abban, hogy a debreceni egyetemre kerülő Fehér Lajos belépett a Turul Szövetség kebelén belül működő Árpád Bajtársi Egyesületbe semmi rendkívüli nincs. Mivel eléggé kiforratlan világnézettel érkezett az egyetemre, számos út nyitva állt előtte. Mint láttuk, Szeghalmon többféle eszmei-ideológiai hatás érte, s valószínűleg Fehérre is igaz lehet az a jellemzés, amit Hegedüs András önmagáról adott egyetemista éveit felidézve: „A népies irányzat felé tapogatózó, úrgyűlölő parasztfiú voltam, aki ilyen kategóriákban gondolkodott: <úri> Magyarország, <népi> Magyarország.” Fehér visszaemlékezéseiben megemlíti egy, az iskolai könyvtárban talált, 1919-es kiadású füzetet, mint amelyikből a szocializmusról szóló első ismereteit merítette.¹⁶⁶ Néhány évvel később már nem volt biztos abban, hogy 1919-ben vagy később, a Népszava Könyvkiadó gondozásában jelent meg ez a könyvecske.¹⁶⁷ A látszólagos filológiai apróság jelentős különbséget jelent(het): a Tanácsköztársaság idején természetesen legálisan napvilágot láthatott egy, a kommunista tanításokat leegyszerűsítve hirdető könyv. Néhány évvel később a Népszava Kiadó nyilvánvalóan a Magyarországi Szociáldemokrata Párt hivatalos politikai programjával összhangban álló kiadványt küldhetett csak el a nyomdába. Egyetlen olyan kiadványra bukkanunk, amely *Mi a szocializmus?* címmel, a szóban forgó időszakban jelent meg. Az 1922-es kiadású könyv Eduard Bernsteinnek, a német szociáldemokrácia jeles képviselőjének egy 1918-as előadását tartalmazta.¹⁶⁸ Ebben a kommunista mozgalomban élesen kárhóztatott szociáldemokrata reformizmus tantételei találhatók, magyarán annak kifejtése hogyan kell az általános választójog kiterjesztése révén a munkásság pártjának befolyását növelni, és szociálpolitikai törvényeket lefogadtatni. Természetesen egy, a politika világában tapogatózó gimnazistától nem várható el ilyen eszmei különbségek felismerése és nem kell arra gondolnunk, hogy Fehér Lajos rosszhiszeműen elhallgatta, hogy a szocializmusról való ismertetéseit éppen az európai szociáldemokrata gondolkodás egyik klasszikusától merít(h)ette. Sőt az az állítása is igaz lehet, hogy a brosúra elolvasása kapcsán kedvet kapott *A Tőké*-vel való megismerkedéshez, mivel

¹⁶⁵ A bajtársi egyesületekről lásd *Tóth Pál Péter*: Metszéspontok A Turultól a Márciusi Frontig Bp., Akadémiai, 1983. 28–103.; *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség In: A magyar jobboldali hagyomány Szerk.: Romsics Ignác Bp., Osiris, 2009. 341–376.

¹⁶⁶ Arcok a mából. Fehér Lajos Tükör, 1970. február 10. Közli: Péter András emlékkönyv 249–252.

¹⁶⁷ Így történt i. m. 54–55.

¹⁶⁸ *Bernstein Ede*: Mi a szocializmus? Ford.: Migray József Szocialista agitációs füzetek, 19. szám. Bp., Népszava Könyvkiadó, 1922.

Bernstein többször is elismerően szólt Marx munkásságáról. Csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy az úrgyűlölő szeghalmi parasztfiútól nem feltétlenül vezetett kikövezett út az 1940-es évek „hivatásos forradalmárához.”

Ennek a gondolkodásbeli változásnak igen fontos fázisát, állomását jelentette a debreceni egyetem, még pontosabban a Református Tanárképző Intézet. Itt találkozott Fehér Lajos azokkal az emberekkel, akik révén megismerte az akkor már több éve szerveződő és mozgolódásának csúcspontján már túl lévő Márciusi Front vezetőit. Ezt a helyzetet igen pontosan világította meg a Fehér Lajossal ekkor megismerkedő Vásárhelyi Miklós: „... mi tulajdonképpen nem voltunk márciusi frontosok annyiban, hogy azokban a harcokban, amelyeket a Márciusi Front vívott, és amelyek tulajdonképpen '38-ban már a nemzetközi helyzet és a magyarországi belső helyzet miatt véget értek, azokban mi nem vettünk részt. Mégis a baloldali mozgalmakba, általában a politikába, az aktív politikába a Márciusi Fronton keresztül kerültünk be oly módon, hogy azok az emberek vezettek bennünket erre az útra, Fehér Lajost is, engem is, és még néhányat ebből a generációból, akik a Márciusi Frontban döntő szerepet vittek. Név szerint Ujhelyi Szilárd, Losonczy Géza, Zöld Sándor, Donáth Ferenc, folytathatnám a sort.”¹⁶⁹

Az 1937. március 15-én a budapesti Múzeumkertben zászlót bontott Márciusi Front történetének igen komoly szakirodalma van.¹⁷⁰ A 12 pontos programot hirdető, radikális szociális és politikai követeléseket megfogalmazó szervezet a népi mozgalom baloldalának és az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja népfront gondolat iránt nyitott csoportjának együttműködésével jött létre. Mind a szakirodalomban, mind az egykori résztvevők között élénk vita zajlott arról, hogy a népiek vagy a kommunisták vitték inkább a „prímet.”¹⁷¹ Fehér Lajos élettörténete szempontjából az az érdekes, hogy a Márciusi Front a debreceni egyetemisták körében is erős visszhangra talált és elősegítette egy fiatal értelmiségiekből álló kommunista sejt kialakulását, amelyhez némi késéssel történetem főhőse is hozzácsapódott. Igen fontos a „némi késéssel” kifejezés, mivel — Vásárhelyi Miklós előbb idézett visszaemlékezésével összhangban — azt szeretnénk érzékeltetni, hogy Fehér csak egy-másfél év várakozás, hezitálás, útkeresés után lépett a debreceni kommunista csoport tagjai közé. Bár már 1936 őszén elkezdte az egyetemet, nem volt jelen sem a Márciusi Front 1937. március 15-i megalakulásakor, sem az 1937. októberi makói találkozón, ahol megválasztották a szervezet vezetőségét. Nem vállalt szerepet a debreceni márciusi frontosok bajtársi egyesületeken belüli mozgolódásában sem. Az első esemény, amelyen személyesen is feltűnt, a Kelet Népe című folyóirat 1938. február 6-án – többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kovács Imre, Sinka István és Veres Péter részvételével megtartott irodalmi estje. Ezen testületileg felvo-

¹⁶⁹ Vásárhelyi Miklós-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára

¹⁷⁰ Többek között *Tóth P. P.: Metszéspontok...*, *Pintér István: A Márciusi Front. Előzmények és zászlóbontás* Bp., Kossuth, 1987., *Salamon Konrád: A Márciusi Front* Bp., Akadémiai, 1980.

¹⁷¹ Az ezzel kapcsolatos vitákról és a mozgalom legújabb értékeléséről lásd *Romsics Ignác: A Márciusi Frontról – 70 év távlatából* In: *Uő: Történelem, történetírás, hagyomány* Bp. Osiris, 2008. 288–296.

nultak a debreceni Márciusi Front tagjai, az akkor már közéjük tartozó Fehér Lajossal egyetemben.¹⁷² Ugyanebben a hónapban egy kisebb egyetemi küldöttség tagjaként Budapestre utazott, hogy egy kisgazdapárti gyűlésen meghallgassa a szónokokat. Ekkor találkozott a fővárosi márciusi frontosok egyik szervezőjével, Pollner Györggyel, akinek emlékeiben „kommunista gondolkozású hazafiként” őrződött meg a hűsz esztendő Fehér Lajos.¹⁷³ A debreceni kommunista fiatalok vezéralakja, Zöld Sándor tíz évvel az események után írott levelében¹⁷⁴ még korábbra, 1937-re tette Fehér Lajosnak és barátainak, Kovács Kálmánnak, Barla-Szabó Ödönnek, Balogh Elemérnek, Nagy Gábornak és Lajosnak a mozgalomba történő bevonását.¹⁷⁵

Hogyan jutott el az egyetemre került, differenciálatlan úrgyűlölettől áthatott, a radikális szociális igazságtétel iránt elkötelezett szeghalmi parasztfiú egy év alatt a marxista eszméig? Fehér memoárjában öt pontban vette számba az okokat,¹⁷⁶ s magyarázata elég hitelesnek és alaposnak tűnik. Úgy véljük, hogy az öt pont igazából három nagy hatást fogott össze: a kommunista mozgalmon belüli népfrempolitika meghirdetését; az ezt hirdető fiatal, az emigráció és a '19-es gárda hibáiból tanulni igyekvő értelmiségi csoport fellépését és a református kollégium kedvező szellemi légkörét.

A kommunista világmozgalom legfőbb irányító szerve, a Komintern 1935. évi, VII. kongresszusán hirdette meg a fasizmussal szembeni új irányvonalát, amely minden antifasiszta erő összefogását hirdette meg. Bár könyvtárnyi irodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ez csupán pillanatnyi rögtönzés volt-e, amelyet Sztálinnak a náci Németország felemelkedésétől való félelme indukált,¹⁷⁷ vagy régóta érlelődő reform, amely hosszú távon kihatott, nem csupán a kelet-európai, hanem a nyugati értelmiség kommunizmushoz való viszonyára is,¹⁷⁸ egy dolog nem vitatható. A népfrempolitika az egyre erősebbé váló fasizmusra adott válasz volt, függetlenül attól mennyire bizonyult hosszú távúnak, és hogy kiötlői taktikai cselnek vagy a hatalomgyakorlás stratégiai alapjának gondolták-e. Egy Fehér Lajos-életrajz keretei között természetesen nincs módunk arra, hogy az 1945 utáni népfrempolitika oly régóta szükséges alapos elemzését és végig gondolását elvégezzük.¹⁷⁹

¹⁷² Így történt i. m. 101.

¹⁷³ Pollner György: Gondolatok egy könyv margójára Ellenállók és antifasiszták 1988. 2. szám 11.

¹⁷⁴ Zöld Sándor levele Gerő Györgynek, Szeged, 1947. május 7. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 867. f. Z-21.

¹⁷⁵ A névsorból hárman Fehér, Barla-Szabó és Balogh szobatársak is voltak, akik lelkesedésükkel egymást is fűtötték. Ezért a Református Kollégiumban a „vörös szoba” elnevezést kapták. Beszélgetés Barla-Szabó Ödönnel. Messiasok i. m. 315. Egyéb források alapján szintén 1937 második felére, október-novemberre tette Fehér Lajosnak és barátainak a kommunista mozgalomhoz való csatlakozását Tóth P. P.: Metszéspontok... i. m. 206.

¹⁷⁶ Így történt i. m. 92–93.

¹⁷⁷ Pipes, Richard: A kommunizmus Ford.: Szabó László Zsolt Bp. Európa, 2004. 133.

¹⁷⁸ Furet, Francois: Egy illúzió múltja. Esszé a huszadik század kommunista ideológiájáról Ford.: Mihancsik Zsófia Bp. Európa, 2000. 367-460.

¹⁷⁹ 1990 előtt tömegével születtek a népfrempolitikáról szóló összefoglalások és forráskiadványok, igen gyakran a téma aktuális politikai felelősének, Kállai Gyulának az előszavával. Ezek

Azt mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy a Tanácsköztársaság bukását követően szinte alig létező hazai illegális kommunista mozgalom, a frakcióharcokkal terhelt és a sztálini terrortól sújtott emigráció képtelennek bizonyult arra, hogy a megváltozott politikai helyzethez alkalmazkodjon. 1937–38-ra oly mértékben szétszilárdott a magyar kommunista emigráció, hogy a velük kapcsolatot tartó Donáth Ferenc nem annyira utasításokat kapott, hanem inkább beszélgetéseken vett részt. Ő maga is megjegyzi, hogy „A párt korábbi módszereihez képest a változás óriási volt.”¹⁸⁰ Annyira meglazultak a szálak, hogy a hazai kommunisták a külföldiek fals vagy félinformációitól függetlenül, saját elgondolásaik szerint kellett, hogy cselekedjenek. Ez azonban az illegális párt javára vált, hiszen a Komintern kongresszusáról szerzett értesüléseik alapján azt a következtetést vonták le, hogy nyitni kell, elsősorban a demokratikus parasztpártok felé. Ekkor kezdtek szövödni a majdani paraszt- és kiscgazdapárt értelmiségiekkel azok a kapcsolatok, amelyek egy-két évtized múlva a Hazafias Népfront keretében éltek tovább.

Vagyis Donáth Ferenc, Kállai Gyula és Zöld Sándor, a 30-as évek derekán tevékenykedő fiatal kommunista „mozgalmárok” egy olyan pártot próbáltak kialakítani, amely a földreform ügyének felkarolása, a szegényparasztság szociális kérdéseinek képviselése, a népi írók tisztelete és egy részükhöz (Darvas József, Kovács Imre, Veres Péter) fűződő személyes kapcsolatok révén vonzónak tűnhetett a Fehér Lajoshoz hasonló típusú, a helyüket kereső falusi fiatalok számára. Ráadásul a Református Kollégium családi légköre, a sok hasonló ívású fiatal tovább szította egymásban a tüzet. Érdemes ezzel kapcsolatban Fehér Lajos találó megállapítását idézni: „Mindez együttvéve oly meleg, nyílt egymás támogató baráti légkört teremtett az évek során egymás között, ami talán leginkább hasonlított — s ebben bizonyára szerepe van az öreg Ref. Kollégium patinás ihletének is — az albigensek, a husziták, a magyar alföldi és erdélyi reformátorok nagy lázadásának (sic!). Mi is hasonlóhoz, a társadalom nagy gyökeres átalakításához igyekeztünk nekigyürkőzni, lelkileg és eszmeileg felkészülni, de immár — a tudományos szocializmus alapján.”¹⁸¹ Eléggé ritka jelenség, hogy egy vezető kommunista politikus nagy vallási megújulási mozgalmakban lássa saját eszmei elődeit. A szociális igazság keresése iránti vágy, a radikalizmus és az üldözöttség érzése a vallási mozgalmak és a kommunizmus közös jegyeként fogható fel az első pillantásra talán mehökkentő felsorolásban.¹⁸²

közül a publikált források mennyisége miatt a legfontosabb A magyar népfront története 1935–1976. 1-2. kötet Főszerk.: Szabó Bálint Bp, Kossuth, 1977. című dokumentumkötet.

¹⁸⁰ Donáth Ferenc: Emlékek a Márciusi Front mozgalomról In: *Uő: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Vál. Valuch Tibor Bp. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég, 1992. 49–56.

¹⁸¹ Így történt i. m. 93.

¹⁸² Németh László is hasonló megállapítást tett egy alkalommal, amikor csecsemőkorú unokáját próbálta meggyőzni arról, hogy nem tépje le egy diófa levelét. A kisfiú mindezt az „ejja” vagyis szóval nyugtázta, ami annyi tett: rendben van, elfogadom Ennek kapcsán írta Németh „Mert hisz bizonyos, hogy minden vallás, felvilágosodás, szocializmus ezért volt, hogy a ráncigáló, szájbavevő embert erre az ejjára megtanítsunk.” *Németh László: Az unoka* In: *Uő: Lányaim* Bp. Ciceró, 1996. 224.

Azt, hogy Fehér Lajos 1937–1938-ban még nem a sztálinizmus beszűkült kliséit szajkózó fiatal, hanem érdeklődő, tájékozódó diák a memoárjában közzétett olvasmányjegyzék is bizonyítja.¹⁸³ Olvasmányai között fellelhetők Marx és Engels klasszikusai, így *A természet dialektikája* vagy *A filozófia nyomorúsága*. Elolvasta Lenintől az *Állam és forradalmat* és Sztálin *A leninizmus alapjairól* című brosróját.¹⁸⁴ Saját bevallása szerint barátaihoz hasonlóan rá is nagy hatást tett Révai József *Marxizmus és népiesség* című elemzése, amelynek politikai jelentősége abban állt, hogy a moszkvai emigráció egyik vezetője áldását adta a hazai kommunisták népfretpolitikájára, magyarán a népiekkel való fraternizálásra. Egyébként érdekes, hogy a folyóiratok közül Fehér Lajos csupán a Gondolatot és a Társadalmi Szemlét említette, a Moszkvában szerkesztett Új Hangot nem. Ennek okát aligha túlzás a hazai és az emigráns kommunisták szemléleti különbözőségében keresni. Fehér egy kortársa szerint „Érdekes, hogy az Új Hang hatása jóval kisebb volt a Gondolatnál és nem egyszer ellenmondásra ingerelt. Meglátszott, hogy a magyarországi helyzettel, taktikával kapcsolatban nem álló, emigrációban élő elvtársaink írták. Az, hogy elszakadtak az országtól azt is jelentette, hogy az esetek nagy részében nem tudtak a mi nyelvünkön beszélni, míg a Gondolatot úgy olvastuk, mint a Bibliát.”¹⁸⁵

A népi írók munkái közül Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Veres Péter szociográfiáit forgatta Fehér Lajos. Kezébe került a polgári radikális Vámbéry Rusztem *Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról* című írása, a polgári szociológia művelői közül pedig Durkheim és Ortega y Gasset sokat idézett alkotásai, *A szociográfia módszere* és *A tömegek lázadása*. Azt, hogy Fehér Lajosnak és barátainak politikai nézetei mennyire kiforratlanok lehetnek ebben az időben, jól megvilágítja a következő eset. A memoárban közölt olvasmányok között találjuk a német szociáldemokrácia jelentős gondolkodójának Karl Kautskynak, *A kereszténység eredete* című munkáját. Ezt németül olvasta Fehér, mivel a vaskos kötet egyetlen magyar kiadása 1950-ben látott napvilágot.¹⁸⁶ Kautsky a sztálinista ideológia nézőpontjából a munkásmozgalom sokszorosan kiátkozott árulója volt, aki letért az igaznak tartott forradalmi útról és kitarzott a szociáldemokrácia mellett. Ezt a rendkívül kínos tényt csupán nyakatekert magyarázatokkal és gondos ideológiai eligazítással lehetett az 1950-es kötetben áthidalni. A mű kiadására azért volt szükség, mivel Kautsky vitairata igen bő forrásanyagra támaszkodó, sok reális megállapítást tartalmazó mű volt, amely nem csupán a keresztény egyházat, hanem annak teológiai megalapozottságát támadta. A könyv szerzője azonban már harmincas évek vé-

¹⁸³ Így történt i. m. 94–98.

¹⁸⁴ Ennek a könyvnek a jelentőségét a Fehérnél néhány évvel fiatalabb Hegedüs András az alábbiakban látta: „Ugyanakkor mi az egyetemista szervezetben belül nagyon fontosnak tartottuk, hogy elsajátítsuk és terjesszük a kommunista ideológiát, most már nem általánosságban a marxizmust propagáltuk, hanem a marxista-leninista, a kommunista ideológiát, sőt ennek ortodox sztálinista változatát. Ebből a szempontból nagyon jelentős eseménynek bizonyult számunkra, hogy épp ebben az illegális periódusban Sztálin könyvét, «A leninizmus kérdései»-t tanulmányozhattuk.” Hegedüs A.: *Élet egy eszme... i. m. 63–64.*

¹⁸⁵ Gyáni Sándor-interjú. In: *Tóth P. P.: A magyar értelmiség... i. m. 90.*

¹⁸⁶ *Kautsky, Karl: A kereszténység eredete*, Szikra, 1950.

gének magyar emigrációjában persona non grata-nak számított, s alighanem elborzadtak volna a moszkovita vezetők, ha tudták volna milyen műveket forgatnak a jövő hazai kommunista káderei. Kautsky könyve mindezeket túl azért is érdekes, mert Fehér egyik barátja, Nagy Gábor szerint ennek segítségével sikerült az egyetemre kerülésekor még vallásos szeghalmi fiatalembert úgymond felvilágosítani.¹⁸⁷

A külföldön — többek között Csehszlovákiában és Franciaországban — megfordult egyetemisták révén több idegen nyelvű, a kommunista mozgalom különböző irányzataihoz tartozó szerző könyve került a kollégisták birtokába. A néhány évvel későbbi népi kollégiumokhoz hasonlóan, Fehér Lajos és barátai is kis körökben láttak hozzá ezeknek a többnyire marxista filozófiával, szociológiával vagy éppen aktuális politikai kérdések magyarozatával foglalkozó, rendkívül eltérő színvonalú műveknek az olvasásához. Ekkoriban ismerték meg August Thalheimer német filozófus *Einführung in den dialektischen materialismus*¹⁸⁸ című munkáját. Ennek a legfontosabb részeit Fehér Lajos barátaival: Kovács Kálmánnal, Barla-Szabó Ödönnel és Balogh Elemérrel egyetemben ültette át magyar nyelvre. Az egyszerű nyelvgyakorlás és szövegolvasáson túl valamiféle tankönyvként is szerették volna használni a művet, amelynek magyar szövegét Fehér és Balogh gépelték le a református teológiai éjszakánként kicsempészett írógéppel.¹⁸⁹ A történet több szempontból is érdekes. Egyrészt Fehér Lajos német nyelvtudásának magas szintjéről árulkodik, másrészt az ideológiai kérdések iránti érdeklődésére következtethetünk. Ez utóbbi azért is figyelemre méltó, mert későbbi pályafutása során nincs nyoma hasonló próbálkozásnak. Az is nyilvánvaló, hogy a világtól, legalábbis a nemzetközi kommunista mozgalom belharcaitól igen messze élő debreceni egyetemisták nemigen tudták kivel is foglalkoznak. Thalheimer munkáját alighanem a címe miatt kezdték el fordítani, azt gondolhatták végre itt van egy nem túlságosan hosszú könyv, amely a filozófia történetén végigvonulva bemutatja a sokat emlegetett dialektikus materializmus lényegét. A fordítók esetleges aggodalmát eloszlathatta az a tény, hogy a kötet a moszkvai Szun Jat-szen Egyetemen 1927 tavaszán tartott 16 előadás anyagát tartalmazta. A kötetben sok szó esik a vallásos világnézetéről, a vallás és természettudomány kapcsolatáról, mintha Kautsky nyomán Fehér különösen fogékony lett volna ekkoriban erre a témára.

1937–1938-ra, amikor Fehér és barátai a német filozófus könyvét fordították, Thalheimer már a sztálini politika számkivetettjévé vált. Mindössze négy évet élt a húszas évek közepén a Szovjetunióban, ám hamarosan a német kommunista pártból is kizárták. Bár támogatta az erőltetett kollektivizálást és a sztahanovista mozgalmat is, de erőteljesen bírálta a szovjet külpolitikát és a Komintern irányítási gyakorlatát. 1932-től spanyol, majd francia száműzetés-

¹⁸⁷ Nagy G.: Frontjaim... 48. A kötetet Losonczy Géza ajánlotta. Azt azért Nagy is elismerte, hogy a térítés nem ment egyik napról a másikra, „sokat vitatkoztunk, filozofáltunk a végeredményig.”

¹⁸⁸ Thalheimer, August: Einführung in den dialektischen materialismus (Die moderne weltanschauung) Wien – Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1928.

¹⁸⁹ Kovács Kálmán-interjú Messiasok i. m. 280.; Barla-Szabó Ödön-interjú Messiasok i. m. 320–321. Általában a német nyelvű politikai szövegek tanulmányozásáról és fordításáról ír Nagy G.: Frontjaim... i. m. 95–96.

ben élt. Manapság az eszmetörténeti irodalom leginkább a fasizmusról szóló fejtegetéseit tartja időállónak.¹⁹⁰ Minderről akkoriban semmit sem tudtak Fehérék, csupán a háború után világosította fel Barla-Szabót a Moszkvából hazatért Rudas László, hogy a derék német ideológust bizony kizárták a pártból és ellenségnek tartották. Mivel a fordítás néhány egyetemista szórakozása maradt és csupán a szóbeli emlékezet őrizte meg, így Fehér Lajosnak semmilyen baja nem származott belőle. Sem a korabeli rendőrség nem szerzett róla tudomást, sem pedig a háborút követően az ideológiai cenzorok.

A baráti beszélgetéseken, olvasgatásokon, lázas töprengéseken, nyilvános ellenzéki előadások látogatásán túl Fehér Lajos két olyan akcióban vett részt, amelyek a debreceni Márciusi Fronthoz vagy annak utözöngéihez köthetők. Először is terjesztette a Tovább című illegális folyóiratot, illetve szétszórt néhány röpiratot Debrecenben és a környező városokban. A lapot egyetemista fiatalok indították 1938 tavaszán azzal a céllal, hogy fórumot teremtsenek a népi gondolat iránt nyitott kommunista ideológia számára. A kérészetű próbálkozás mindössze a harmadik lapszámig jutott, de annak nagy részét már lefoglalták a hatóságok.¹⁹¹ Fehér memoárjában nem kis büszkeséggel mutatta be a Tovább és vele együtt néhány röplap terjesztésének történetét, a szerzőket is felsorolta, arra viszont nem tért ki, hogy ő miért nem írt a lapba.¹⁹² Bár a lapot a Zöld-Kállai-Ujhelyi triász dominálta, de a fiatalabbak közül a Fehér Lajossal egyidős Losonczy Géza és Szilágyi József is saját cikkel jelentkezett. Azt gyanítom, hogy ebben talán Fehér Lajos félszége, bizonytalansága mutatkozhatott meg, talán úgy érezte, hogy a nála idősebb, vagy értelmiségi családokból jött fiatalokhoz képest nincsenek letisztult nézetei. Mindenesetre Fehér ekkor egy a terjesztésben résztvevő 20–25 fiatal közül.

1938–39-re lényegében felbomlott a Márciusi Front alapító csapata Debrecenben, elsősorban azért, mert a tagok befejezték egyetemi tanulmányaikat és szétszóródtak a szélrózsa minden irányába. Az új helyzetben többek között Fehér Lajosnak kellett volna folytatnia a szervező munkát, ez azonban ekkor még meghaladta az erejét. Saját évfolyamát és az utánuk jövőket sorványnak nevezte emlékiratában,¹⁹³ alighanem a mozgalom egyre gyengülő lendületére utalva. Még egy utolsó fellobbanásra tellett az erejükből: a bajtársi egyesületek az előadások bojkottálásával kívántak tiltakozni az ellen, hogy az egyetem református templomának építési pályázatán egy zsidó származású vállalkozó nyert. 1938 novemberében nagyjából húsz hallgató, köztük Fehér Lajos megtörte az összhangot és részt vett Szabó Dezső professzor óráján. Ezt követően a teremben kisebb csetepatéra került sor az órán résztvevők és a feldühödött turulisták között. A verekedés után Fehér Lajost és a vele együtt lévőket kizárták az Árpád Bajtársi Egyesületből és egy folyosói hirdetőablán közzétették a nevü-

¹⁹⁰ *Bergmann, Theodor – Haible, Wolfgang: Die Geschwister Thalheimer. Skizzen ihrer Leben und Politik Mainz, Decaton Verlag, 1993. és Das erste Tribunal. Das Moskauer Parteiverfahren gegen Brandler, Thalheimer und Radek. Hg.: Becker, Jens – Bergmann, Theodor – Watlin, Alexander Mainz, Decaton Verlag, 1993.*

¹⁹¹ *Salamon K.: A Márciusi Front 169–180.*

¹⁹² Így történt i. m. 106–116.

¹⁹³ Így történt i. m. 90–91.

ket, zsidóbérenc megjelöléssel. Erre válaszul a kizártak, így Szabó Kálmán, Fehér Lajos és Ujhelyi Szilád párbajra hívták ki a Turul helyi vezetőit. A heves konfliktusnak végül az vetett véget, hogy Giday Endre, az egyesület vezetője, feltehetően az egyetem vezetésének nyomására nyilvánosan megkövette a „zsidóbérencnek” titulált 12 hallgatót, köztük Fehér Lajost is.¹⁹⁴ Az akció mindenképpen bátor erkölcsi kiállásnak tekinthető, sőt a kor egyetemi verekedéseit ismerve a „sztrájktrörök” némiképp testi épségüket is kockáztatták.

Az 1936-tól 1939-ig tartó néhány év alatt Fehér Lajos útkereső értelmiségiből útkereső kommunista értelmiségivé vált. Az általa választott világnézet bizonyosnak látszott, ám annak határai és tartalma, elég ha olvasmányaira gondolunk, még kissé ingatagnak. Az sem tűnt egyértelműnek, hogy mivel akar foglalkozni az egyetem elvégzése után, mi az a terület, aminek esetleges szakértőjévé, felelősévé válhat a kommunista mozgalmon belül. Ezekre a kérdésekre a következő két esztendőben, 1940–41 folyamán találta meg a választ.

PATH-FINDING

The Childhood and Youth of Lajos Fehér (1917–1939)

*by Papp István
(Summary)*

Lajos Fehér is considered by both historical memory and historical scholarship as one of the most prominent, indeed, the leading agrarian politician of the Kádár period. His person is especially remembered in connection with the third collectivization, and then with the agrarian reforms which made part of the so-called new economic mechanism. This political role was not a pure matter of coincidence, but the organic continuation of Fehér's previous life. The politician, who came from a Calvinist peasant family of Szeghalom, put to use the experiences of his life before 1945. The study examines the family background of Fehér and the influences that his native village exerted upon him. It focusses before all on the process of Lajos Fehér's political socialization and the formation of his ideas. In this a key role was played by the small-holder tradition, the popular (Hung. „népi”) movement and then, during his university years at Debrecen, the March Front. Lajos Fehér represented a unique trend within the Communist movement, and this is what makes his person especially attractive. His political ideas were jointly formed by the Calvinist independentist tradition, by the small-holders' mentality and by that wing within the Hungarian communist movement which was open towards the national traditions. It was this heritage that he successfully put to work after 1956, and which resulted in a relatively manifold and open-minded agrarian policy.

¹⁹⁴ Az események leírását lásd *Így történt* i. m. 117–118.; *Nagy Gábor* i. m. 93–95.; Barla-Szabó Ödön-interjú *Messiások* 321. i. m. ; *Tóth P. P.*: *Metszéspontok* i. m. 234.